

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Kristina Dobra

PALEOLITIČKA STIJENSKA UMJETNOST NA PODRUČJU JUŽNOG URALA

Diplomski rad

Mentor:

dr. sc. Ivor Karavanić

Zagreb, travanj 2017.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. ŠPILJA KAPOVA	5
2.1. Smještaj nalazišta i opći podatci.....	5
2.2. Povijest istraživanja.....	6
2.3. Prikazi.....	10
2.4. Rasprava	21
3. ŠPILJA IGNATIEVKA	25
3.1. Smještaj nalazišta i opći podatci.....	25
3.2. Povijest istraživanja.....	26
3.3. Prikazi.....	28
3.4. Rasprava	37
4. ŠPILJA SERPIEVKA II	40
4.1. Smještaj nalazišta i opći podatci.....	40
4.2. Povijest istraživanja.....	40
4.3. Prikazi.....	41
4.4. Rasprava	45
4. ŠPILJA KISELEVKA	47
4.1. Smještaj nalazišta i opći podatci.....	47
4.2. Povijest istraživanja.....	47
4.3. Prikazi.....	47
4.4. Rasprava	48
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	50
LITERATURA	53

Veliku zahvalu dugujem svom mentoru, prof. dr. sc. Ivoru Karavaniću na strpljenju, savjetima, stručnim sugestijama i konstruktivnim kritikama pruženim kako prilikom izrade ovog rada tako i tijekom čitavog diplomskog studija. Dr. sc. Nikoli Vukosavljeviću i dr. sc. Rajni Šošić – Klindžić zahvaljujem na sugestijama i konstruktivnim kritikama. Zahvaljujem Kristini Mandac na podršci prilikom pisanja ovog rada i Maji Klarić na lektoriranju teksta. Na kraju zahvaljujem svojim roditeljima bez čije emocionalne podrške i financijske pomoći ne bih bila u mogućnosti napisati ovaj rad.

1. UVOD

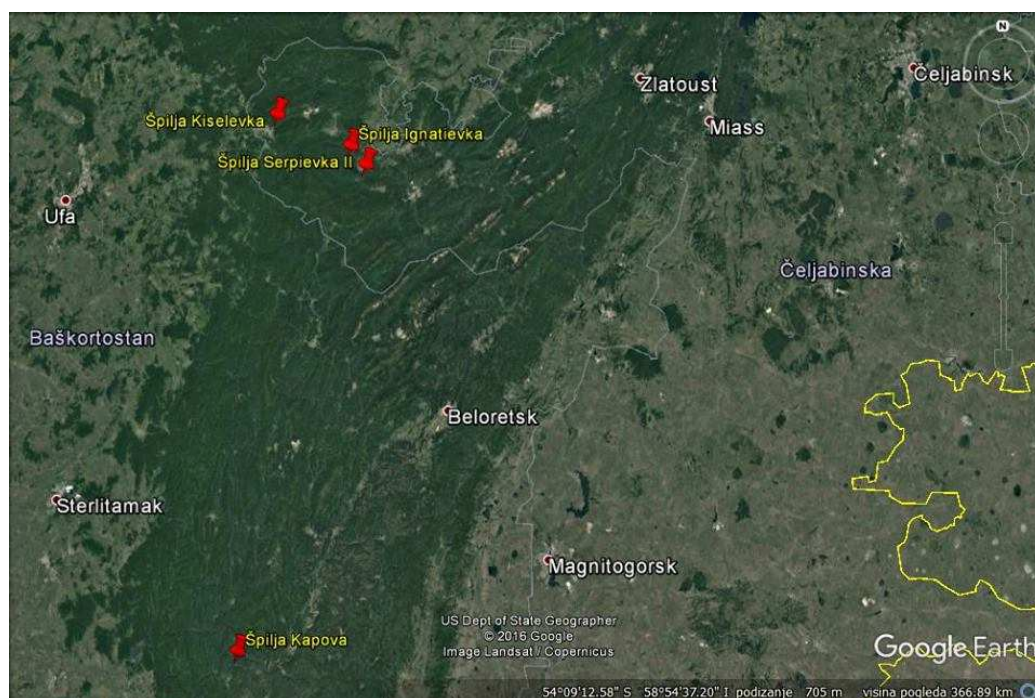
Najveća koncentracija lokaliteta s paleolitičkom stijenskom umjetnosti nalazi se u zapadnoj Europi, na teritoriju Francuske i Španjolske gdje je zastupljena u svim razdobljima gornjeg paleolitika i u svim tehnikama, te gdje je prvi put u Europi i otkrivena (Torbrugge, 1969, 50). Otkriće prikaza špilje Kapove na zapadnim obroncima južnog Urala pokazalo je da je tisuću kilometara od kulturnih paleolitičkih centara zapadne Europe postojala skupina ljudi koja je izražavala svoje viđenje svijeta posredstvom pećinskih crteža, te promijenilo sliku da je stijenska umjetnost Europe rezervirana samo za zapadni dio ovog kontinenta (Shmidt, 2007, 193). Povodom toga javlja se i ideja o postojanju centra paleolitičke stijenske umjetnosti na području južnog Urala nalik onome na području franko – kantabrije koju su učinile mogućom otkrića još tri takva lokaliteta na spomenutom području, špilje Ignatievka, Serpievka II i Kiselevka (npr. Shirokov i Petrin, 2013, 14) (Slika 1). Pretpostavci da je postojala određena veza između populacija na području južnog Urala i populacija zapadne Europe dalo je težinu otkriće prikaza rumunjskih špilja Coliboaie (Clottes i sur.; 2011, 2013, Nash, 2011) i Cuciulat (Cârciumaru i Bitiri, 1983) postavljajući područje Karpata kao poveznicu kojom su se ideje prenosile od Pirineja do Urala (npr. Zhitenev, 2011a, 50) (Slika 2). No, za razliku od franko – kantabrijskog područja gdje se sukladno s brojnim otkrićima u jugozapadnoj Francuskoj početkom 20. stoljeća razvijala metodologija istraživanja (Karavanić, 2012, 84, Whitley, 2001, 9) na području Rusije nije bilo iskustva u istraživanju sličnih lokaliteta te se i metoda istraživanja razvijala sporije. Prva kompleksna istraživanja započela su tek 80-ih godina, nakon otkrića prikaza u špilji Ignatievki, da bi se nastavila posljednjih godina s napretkom tehnologije i omogućenim financijskim sredstvima (Shirokov i Petrin, 2013, 22). Datiranje na temelju stila najpoznatija je i najranija metoda datiranja prikaza i kao takva bila je glavni kriterij za interpretaciju prikaza ovih špilja, a samostalno su je provodili različiti autori. Međutim, ostala je na razini nejasne generalizacije i različitih interpretiranja istih prikaza i kontradiktornih informacija u literaturi (Shmidt, 2007, 183). Istraživanja nije olakšala ni informacija o pronalasku prikaza špilje Kapove koja je izazvala senzaciju, te su i prije prvih pravih arheoloških istraživanja u novinama i časopisima tiskani brojni entuzijastični članci koji su često sadržavali pogrešne informacije ili posve fantastična svjedočanstva (npr. Ryumin, 1961.). Špilja Kapova služila je i kao postavljeni obrazac za usporedbu stila prikaza špilja Ignatievke, Serpievke II i Kiselevke. Stoga će se stilske analogije u ovom radu, koliko je to moguće, objektivno razmotriti unutar arheološkog konteksta i sadržaja te unutar

pretpostavljenih regionalnih specifičnosti ovih špilja, što nije lak zadatak s obzirom na nedostatak publikacije u kojoj su svi dosad pronađeni prikazi objavljeni i kojom bi se samostalni istraživač mogao rukovoditi.

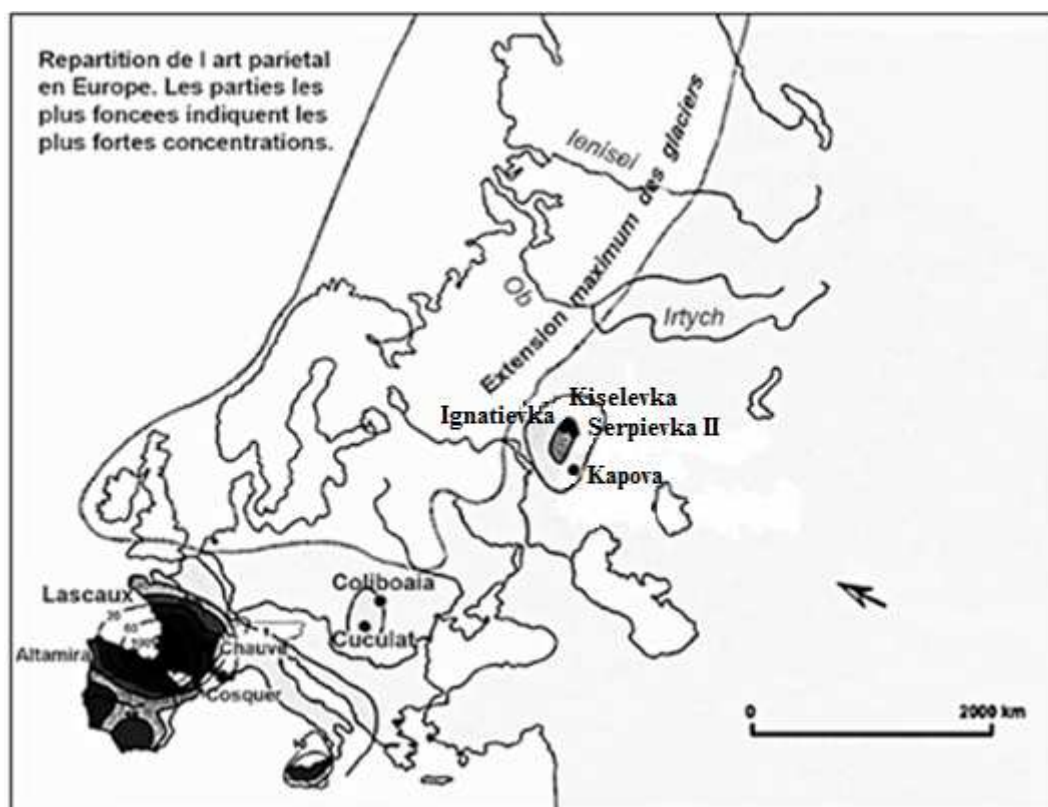
Materijal o kojem je riječ zahtjevan je za analizu i nemoguće ga je provjeriti ako sami nismo sudjelovali u istraživanjima i pritom zadržali objektivnost. Glavni argument za datiranje stijenske umjetnosti općenito su izravne metode datiranja prikaza pleistocenske faune. Međutim, izravne metode imaju tendenciju pomladiti uzorak, a često prikazi faune nisu dovoljno sačuvani i svaki istraživač može biti u opasnosti iščitati iz njih više nego što oni pružaju. Problem nastaje ako su špilje poznate od prije, prekrivene modernim natpisima te ako sadrže slojeve kasnijih razdoblja. Da bi se omogućilo što detaljnije i objektivnije razmatranje svih aspekata koji bi se mogli dovesti u vezu s pretpostavljenom gornjopaleolitičkom umjetnosti potrebno je provesti analizu koristeći se kriterijima koji uključuju podatke o stratigrafskom kontekstu i njegovom odnosu s prikazima, kao i detaljan opis prikaza, te njihovo fotografiranje i objavljivanje. Za neke dijelove Europe postoje brojne publikacije i fotografije, a neki, kao što je područje južnog Urala, manje su zastupljeni u inozemnoj literaturi. Također, neke špilje sadrže gomilu prikaza, neke tek fragmente crteža i mogu s vremenom nestati, a da nikad ne saznamo njihovo pravo podrijetlo.

Pretpostavlja se da je paleolitički čovjek uz špiljske lokalitete oslikavao i lokalitete na otvorenom (Bahn i Vertut, 1997, 133). Na području Urala česti su prikazi na otvorenom (Slika 3), no njihovo porijeklo nije sasvim jasno. Većina istraživača ovog fenomena smatra da se pojavljuju u neolitiku (Formazov, 1969, 128 – 133). Uglavnom je riječ o prikazima znakova, antropomorfnih likova, fantastičnih bića i malih životinja koji su formirani crvenom bojom na liticama uz rijeke (vidi Shirokov i Chairkin, 2011).

Cilj ovog rada je prikazati dosadašnja istraživanja špiljskih lokaliteta s pretpostavljenom stijenskom umjetnošću na području južnog Urala, preispitati njihovu moguću dataciju u razdoblje gornjega paleolitika i postavljene stilske analogije s područjem franko - kantabrije.

Slika 1. Geografski položaj lokaliteta s pretpostavljenom paleolitičkom stijenskom umjetnošću na području južnog Urala

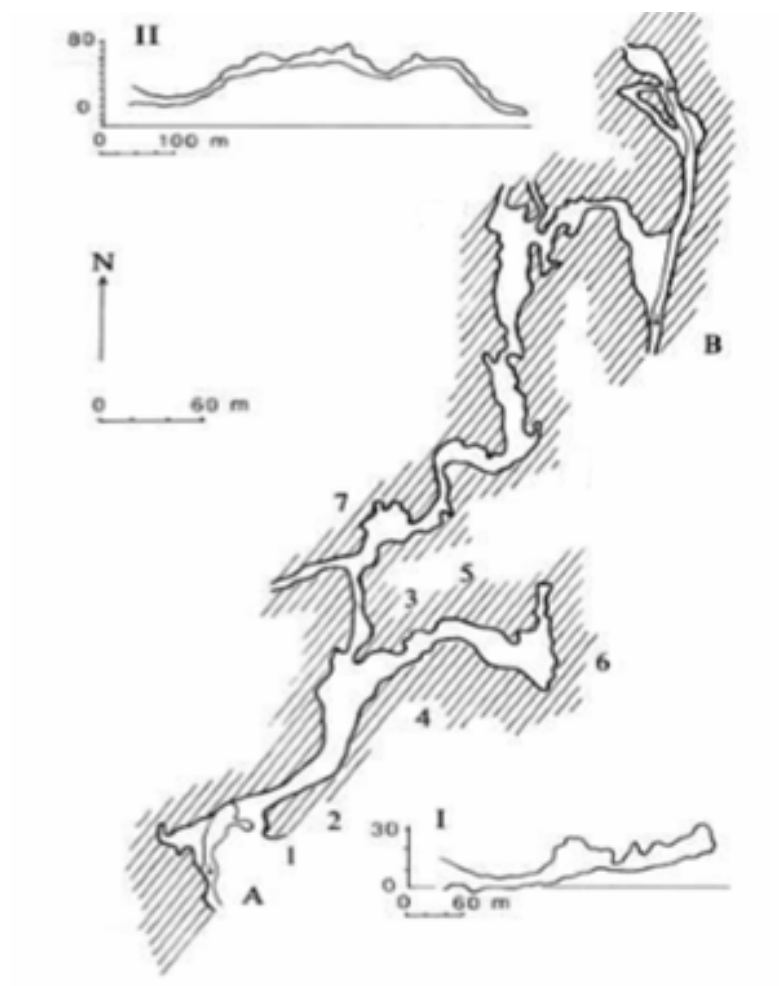
Slika 2. Shema rasprostriranja lokaliteta s pretpostavljenom paleolitičkom stijenskom umjetnošću na karti Europe (modificirano prema Shirokov i Petrin, 2013, 14)

Slika 3. Jedna od grupa prikaza na otvorenom s područja Urala (prema Shirokov i Chairkin, 2011, 89)

2. ŠPILJA KAPOVA

2.1. Smještaj nalazišta i opći podatci

1) Ulaz u špilju, 2) Glavna dvorana, 3) Hodnik, 4) Kupolna dvorana, 5) Dvorana znakova, 6) Dvorana kaosa, 7) Dvorana crteža

Slika 4. Plan špilje Kapove (modificirano prema Schelinsky, 1989, 183).

Špilja Kapova (Kapovaya, Shulgan – Tash) nalazi se u Baškirskoj republici, oko 200 km južno od grada Ufa i 40 km zapadno od grada Burziana (Schelinsky, 1989, 181). Formirana je u stijenskom masivu uz desnu obalu rijeke Bijele, na području nacionalnog

parka Shulgan – Tash, što je ujedno i drugi naziv za ovu špilju (Bahn, 2005, 24, Kotov, 2014a, 60). Ulaz u špilju visok je 22 m i širok 40 m, a cijela špilja je duga oko 2,5 km i ima tri razine/prolaza, od kojih kroz posljednji, najniži, prolazi rijeka Shulgan, pritok rijeke Bijeje (Kotov, 2015, 142). Gornja razina započinje 140 metara od ulaza, nakon čega se spušta 14 m niže u 350 m dug srednji prolaz s tri oslikane dvorane koje idu jedna za drugom, a nazvane su Kupolna dvorana, Dvorana znakova i Dvorana kaosa (Slika 4). Na gornjem prolazu nalazi se samo jedna oslikana dvorana, Dvorana crteža (Kotov, 2015, 142). S obzirom na velik protok turista, 2002. godine pristup unutrašnjosti špilje, gdje se nalaze prikazi, u potpunosti je zatvoren (Dubrovsky i Grachev, 155.).

2.2. Povijest istraživanja

Špilja Kapova bila je posjećivana i prvi put opisana u literaturi 1760. godine, a detaljni plan špilje dobiven je 1966. godine nakon speleološke ekspedicije predvođene Y. D. Bogdanovičem i I. K. Kudrasovim (prema Schelinsky, 1989, 182).

Stijenska umjetnost ovog lokaliteta otkrivena je 1959. godine kada je zoolog A. V. Ryumin pronašao crteže koje je opisao kao gornjopaleolitičke (Ryumin, 1961.). Godinu dana nakon njegovog otkrića započela su istraživanja ekspedicije Instituta za arheologiju pri Akademiji znanosti SSSR (Institut Arheologii AN SSSR), pod vodstvom O. N. Badera, koja su s manjim prekidima trajala do 1978. godine (Bader, 1979.). Prema izvješćima O. N. Badera (Bader 1961, 1963, 1965, 1979.) tada je čišćenjem modernih natpisa i skidanjem kalcitne kore uz pomoć restauratora otkriveno ukupno 30 prikaza, od kojih su neki kopirani i opisani te su vršena iskopavanja uz rubove zidova Dvorane crteža i Dvorane znakova gdje je pronađen materijal za koji se smatralo da je povezan s kratkotrajnim posjećivanjem špilje sa svrhom obavljanja obreda.

Prva sistematska istraživanja špilje započela su 1982. godine pod vodstvom V. E. Schelinskog iz Instituta za arheologiju pri Akademiji znanosti SSSR (Institut Arheologii AN SSSR) i trajala su 8 godina (Schelinsky, 1987, 1989, 1990.). Iskopavanja su se provodila na površini od 68 m², koja prekriva gotovo cijeli sjeverni dio Dvorane znakova (Schelinsky, 1987, Shchelinsky, 1989, 187). Tijekom tih radova unutar sloja s mnogobrojnim komadima okera i ugljenom koji je apsolutno datirao ovaj sloj pronađen je i kamen s djelomičnim prikazom

(Schelinsky, 1987, 10). Rezultati radiokarbonske analize ugljena iz dva različita laboratorija pokazala su sljedeće rezultate: 14680 ± 150 BP, 13930 ± 300 BP, 15050 ± 100 BP i 16010 ± 100 BP (Schelinsky i Shirokov, 1999, 73). U iskopu su pronađena i 193 kamena artefakta, od kojih 120 predstavljaju odbojke od vapnenca i kalcita bez obradbe i korištenja (Schelinsky, 1989, 185). Među ostalim artefaktima ističu se fragment mamutove kljove, 4 cilindrične perle od serpentinita kakvih nema istočno od Urala, a slične su pronađene na lokalitetima Pavlov i Dolini Vestonice (Schelinsky, 1997, 32, Shirokov, 2013, 97). Pronađeno je i mnogo školjki, a takvi školjkaši najpoznatiji su iz Volge i Kaspijske regije (Shirokov, 2013, 90). Tada je otkriveno 50 prikaza, a podatci o istraživanju objavljeni su 1999. godine (Schelinsky i Shirokov, 1999, 25).

Manja istraživanja provodila su se tijekom 1995. godine kada je V. G. Kotov, djelatnik Instituta povijesti, jezika i književnosti Ruske akademije znanosti (Institut istorii, yazyka i literatury PAN) istraživao Dvoranu kaosa gdje je pronašao artefakte od vapnenca i kalcita, među kojima i pločice s tragovima okera (Kotov, 2014b, 121).

Tijekom 2004.–2005. godine provodila su se zaštitna istraživanja koja je inicirala T. I. Scherbakova, stručna suradnica Instituta povijesti, jezika i književnosti Ruske akademije znanosti (Institut istorii, yazyka i literatury PAN) (Scherbakova, 2015.). Glavni cilj tih istraživanja bilo je pitanje konzervacije prikaza koji su zbog specifične morfologije špilje i otjecanja vode kroz zidove postali ugroženi, ali tada se primjećuju i neovlaštena iskopavanja uz istočni zid Dvorane crteža gdje su se ranije provodila Baderova istraživanja (Scherbakova, 2015, 105). Taj se iskop proširio horizontalno uz rub zida s crtežima (Slika 5) pri čemu su otkrivene kosti pleistocenskih životinja, kameno oruđe iz razdoblja gornjeg paleolitika te komadi okera zajedno s ugljenom čija je izotopna analiza pokazala rezultat 15100 ± 1300 (RGI – 505) BP (Scherbakova, 2015, 116). U isto vrijeme špilju su više puta posjetili Y. S. Lyakhnitsky i A. K. Solodeynikov, djelatnici Znanstveno istraživačkog instituta (VSEGEI), prilikom čega su uz pomoć digitalne opreme i računalne tehnologije otkrili još prikaza (Lyakhnitsky i Solodeynikov, 2004, Lyakhnitsky i sur; 2013.).

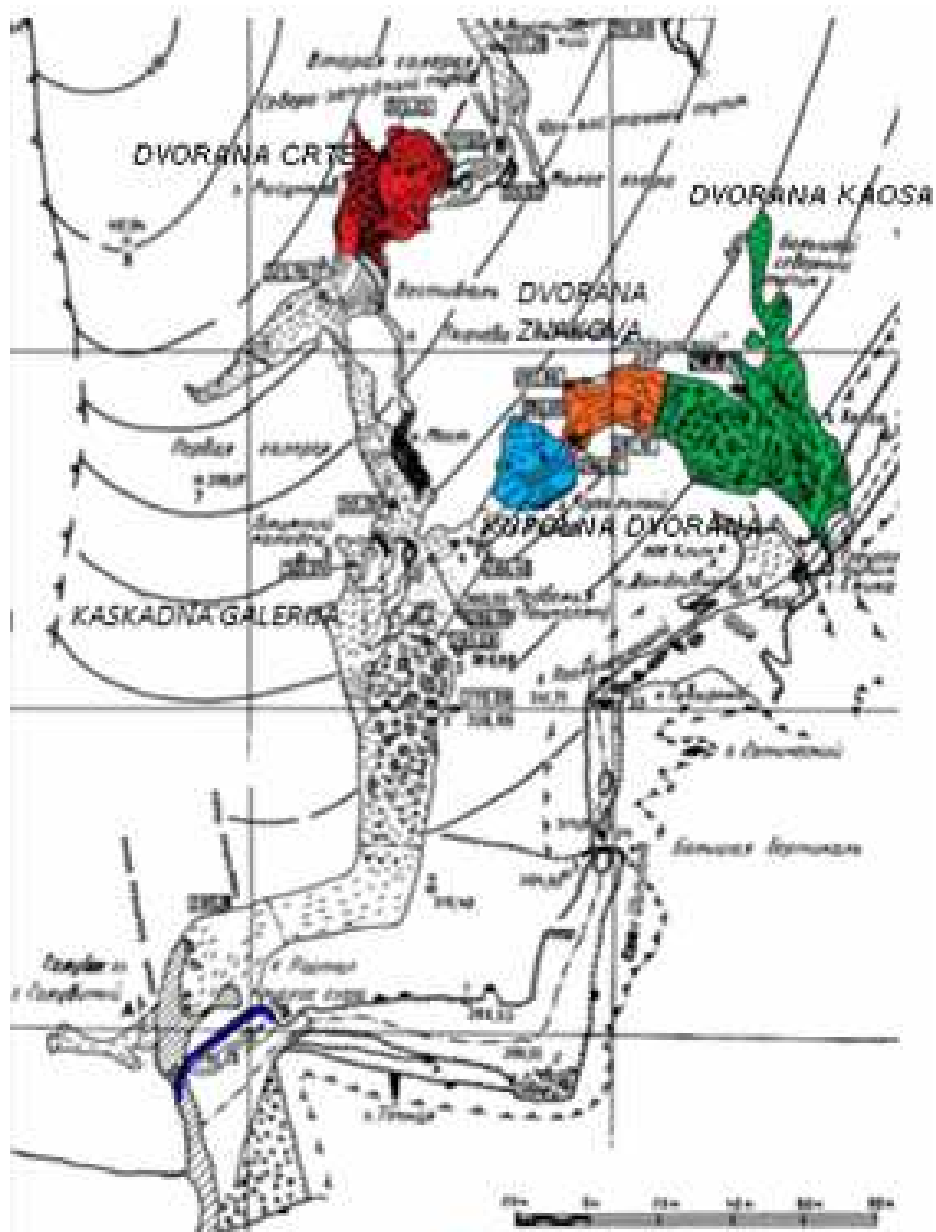
Tijekom 2008. do 2013. godine ekspedicija Instituta povijesti, jezika i književnosti Ruske akademije znanosti (Institut istorii, yazyka i literatury PAN) pod vodstvom V. G. Kotova istraživala je platformu između srednje i gornje razine, tzv. Kaskadnu galeriju (Slika 6). Na tom su položaju otkrivena dva sloja iz razdoblja gornjeg paleolitika, jedan mezolitički sloj te recentni tragovi posjećivanja lokalnih mještana (Kotov, 2014a, 141). Analiza ugljena iz

paleolitičkih slojeva pokazala je rezultate od $13\,900 \pm 190$ i $16\,710 \pm 800$ BP, a velika količina kamenog oruđa i obradbenog otpada (1, 705) indicirala je da je Kaskadna galerija bila prostor gdje se obrađivalo oruđe i lomio kalcit i vapnenac (Kotov, 2014b, 124-128).

Usporedno s istraživanjima V. G. Kotova započela su istraživanja Državnog fakulteta u Moskvi (Moskovskij gosudarstvennyj universitet) pod vodstvom V. S. Zhiteneva, koja traju do danas (Zhitenev, 2017.). Osnovni radovi provode se u Kupolnoj dvorani gdje je pronađeno devet slojeva koji svjedoče o učestalom sezonskom posjećivanju špilje tijekom gornjeg paleolitika (Zhitenev, 2017, 19). U slojevima su pronađeni mnogobrojni komadi okera, nakit i školjke, komadi vapnenca s tragovima okera, ornamentirane kosti, čeljust bizona i velika količina obrađene kalcitne kore (Zhitenev 2014b, Zhitenev, 2016, Zhitenev, 2017, 19 - 24). U sloju 6 zajedno s kamenim oruđem i pločom s tragom okera pronađen je i fragment karbonizirane životinjske kosti koja je pokazala rezultat od $15\,235 \pm 70$ (Zhitenev, 2017, 22). U Kupolnoj dvorani pronađen je i fragmentirani antropološki materijal brončanog doba (fragment tjemena lubanje, cijela lubanja bez donje čeljusti i kosti životinja) s tragovima rezanja, bez kulturnog sloja, postavljen na različita mjesta na ulazu u dvoranu (Zhitenev 2011b, 463, Zhientev 2011c, 145).

Slika 5. Istočni pano dvorane crteža s položajem iskopa, fotografija E. B. Zalmanova (prema Scherbakova, 2015, 120)

Slika 6. Plan prednjeg dijela špilje s lokacijama oslikanih dvorana i Kaskadne galerije (modificirano prema Scherbakova, 2015, Sl. 3)

2.3. Prikazi

U cijeloj špilji pronađeno je više od 100 prikaza, ali fotografije svih prikaza nisu objavljene u literaturi, a i većina ih je nedovoljno jasna za interpretaciju (Solodeynikov, 2005, 94). Formirani su na strmim odnosno izbočenim zidovima, 1 do 2 metra iznad razine tla, dijelom na stropovima i nišama, dimenzija od 44 do 12 cm (Schelinsky, 1990, 47). Većinom su crvene boje različitih nijansi, a pojavljuje se i nekoliko crnih prikaza (Serikov, 2015, 138). Pigment je analiziran Ramanovom spektroskopijom, elektronskom mikroskopijom s infracrvenom mikroanalizom i polarizirajućom mikroskopijom pri čemu se pokazalo da razlika u nijansama ovisi o veličini čestica hematita te prisutnosti primjesa poput ugljena, getita, kalcita i gline (Zhientev, 2011a, 2012, Pakhunov i sur; 2014a, 2014b). Osim slikarija spominju se i paleolitičke geometrijske gravure (Serikov, 2015, 138), ali ne postoji njihov detaljniji opis.

Najbolje sačuvani i najprepoznatljiviji te prvi otkriveni prikazi nalaze se u Dvorani crteža (Bader, 1965, Liubin, 1991.). Prikazi su svijetlo crvene boje i koncentrirani su na zapadnom i istočnom zidu (Bader, 1965, 15). Na istočnom zidu (Slika 7) sačuvano je osam figura koje su raspoređene u tri razine (Shirokov, 2013, 88). Gornje razine sadrže crteže četiri mamuta i dva konja, a na nižim se razinama nalazi nosorog i geometrijski prikaz, tzv. trapez s ušima (Liubin, 1991, 21). Životinje su prikazane dinamično, sve su okrenute na lijevu stranu, osim jednog mamuta koji se razlikuje od ostalih zbog krupnog i upadljivog trbuha i čvršće građe (Bader, 1965, 19, Shirokov i Petrin, 2013, 109) (Slika 8). Najznačajniji među ovom skupinom crteža je prvi otkriveni prikaz, konj nazvan Ryumin po A. V. Ryuminu (Develt, 2008, 128, Shirokov, 2013, 88). Zanimljiv prikaz predstavlja crtež nosoroga čije je tijelo naoko podijeljeno linijama, isto kao i kod trapeznog oblika koji se nalazi odmah ispod njega, a koji možda isto tako simbolizira neku životinju (Bader, 1965, 19). Izuzev spomenutih osam figura O. N. Bader (prema Scherbakova, 2015, 120) u izvješću o istraživanju iz 1973. godine spomenuo je još četiri mamuta za koje je tvrdio da su najlošije sačuvani, najmanje vidljivi i manji od ostalih figura istočnog panoa. Fotografije takvih prikaza nisu objavljene, a u kasnijim istraživanjima osamdesetih godina već nisu bili vidljivi sve do 2002. godine (Slika 9), kada ih je snimanjem zidova bilo moguće ponovno identificirati (Lyakhnitsky i Solodeynikov, 2004.). O. N. Bader (prema Scherbakova, 2015, 120) je smatrao da su takvi prikazi napravljeni ranije zbog loše sačuvanosti i zbog toga što je jedan mamut djelomično prekriven prikazom nosoroga što su potvrdili i rezultati kasnije računalne obrade (Lyakhnitsky, Solodjejniov, 2004, 57). Istim postupkom otkrivena je i figura čovjeka

spomenuta u Baderovom izvješću (prema Scherbakova, 2015, 120) kao figura s tamno crvenom glavom i stiliziranim dugim rukama (Lyakhnitsky, Solodjenikov, 2004, 57) (Slika 10). Na dnu središnjeg dijela zida, pod centralnom figurom konja, nalazi se diskutabilna figura, odnosno, izbočina od kalcitnih siga koja, ako se gleda iz određenog kuta, podsjeća na figuru konja (Scherbakova, 2015, 121). Prvi ju je primijetio A. V. Ryumin, a takvu interpretaciju ovog prikaza podržavaju Lyakhnitsky, Solodeynikov i Zhientev (Zhientev, 2014b, 114). Prema V. S. Zhientevu (2014b, 114) figura se sastoji od stjenovitih ispupčenja i pukotina, upotpunjena kalcitnim inkrustacijama i tragovima urezivanja što bi je činilo jedinim prikazom u špilji s tragovima obrade.

Slika 7. Istočni pano Dvorane crteža pored kojeg su vršena iskopavanja (prema Scherbakova, 2015, Sl. 4.), fotografija E. V. Zalmanova

Slika 8. Prikaz mamuta s istočnog zida Dvorane crteža (prema Schelinsky i Shirokov, 1999, 38)

Slika 9. Istočni zid Dvorane crteža (prema Solodeynikov 2005,11), fotografija A. V. Solodeynikova

Slika 10. Antropomorfni lik s istočnog zida Dvorane crteža, fotografija A. V. Solodeynikova (prema Kotov, 2015, 147)

Na zapadnom zidu Dvorane crteža otkrivene su četiri crvene figure (Slika 11): tri mamuta i figura čija interpretacija varira od nosoroga (O. N. Bader, 1965, 21), bika (Dubrovsky i Grachev, 2011, 159) i bizona (Lyakhnitsky i Solodeynikov, 2004, 57). Prema O. N. Baderu taj prikaz (Slika 12) izgledom odgovara bizonu iz Font de Gaume (Bader, 1965, 19). Životinje su u istom rangu i istom, lijevom smjeru te se stvara dojam da idu jedna za drugom. Desni je mamut napravljen u siluetnoj maniri (Slika 13), dok su ostali prikazi sa zapadnog zida napravljeni konturno (Bader, 1965, 19). Nabori zidova ističu neke od značajki njihovog tijela (Bader, 1965, 19, Shirokov, 2013, 88). Na jednom od mamuta ne vide se kljove (Zhientev, 2014c, 312). Mamuti u ovoj grupi razlikuju se među sobom i u veličini trbuha (Shirokov, 2013, 81). Izuzev spomenutih prikaza otkrivene su brojne crvene mrlje, moguće ostatci nekadašnjih prikaza (Scherbakova, 2015, 123).

Slika 11. Zapadni zid Dvorane crteža, fotografija A. K. Solodeynikova (prema Zhientev, 2014a, 316)

Slika 12. Dvorana crteža, zapadni pano; prikaz bizona?, fotografija A. K. Solodeynikova (prema Zhientev, 2014a, 317)

Slika 13. Prikaz desnog mamuta sa zapadnog zida Dvorane crteža (prema Schelinsky i Shirokov, 1999, 46)

Prikazi dvorana srednjeg prolaza lošije su sačuvani te pokazuju razlike u nijansi boje u odnosu na prikaze Dvorane crteža iz gornjeg prolaza (Scherbakova, 2015, 106). Većinom je riječ o geometrijskim znakovima, čija se količina povećava sa svakom sljedećom dvoranom (Kotov, 2015, 147) (Slika 14). Započinju s Kupolnom dvoranom (Kotov, 2014, 58-60), a sastoje se od brojnih točki i linija, trapeza, rešetki (Kotov, 2015, 146). U blizini prijelaza iz Kupolne u Dvoranu znakova, na desnom boku između nekoliko amorfnih mrlja od okera nalazi se motiv od više kosih linija od crvenog okera koji prema V.G. Kotovu (Kotov, 2014a, 61) potpuno pokriva slike životinja, antropomorfnu figuru i neodređeni simbol crvene boje (Slika 15 i 16). Prema Y. Lyahnitskomu i A. Solodeynikovu, to je primjer namjernog uništavanja slike povezan s nekom kultnom radnjom (Lyakhnitsky i Solodeynikov, 2004, Kotov, 2015, 147).

Slika 14. Neki od znakova Kupolne dvorane (prema Dubrovsky i Grachev, 2011, 163)

Slika 15. Prikazi na prijelazu iz Kupolne dvorane u Dvoranu znakova (prema Schelinsky i Shirokov, 1999, 48)

Slika 16. Prikaz na prijelazu iz Kupolne dvorane u Dvoranu znakova (prema Kotov, 2015, 146)

Dvije male grupe znakova nalaze se na obje strane ulaza u Dvoranu znakova, a veće grupe prekrivaju lijevi zid (Kotov, 2015, 147). Lijevi zid Dvorane znakova sadrži sve spomenute

znakove, odnosno, varijacije trapeza i pravokutnika koji mogu biti prazni ili ispunjeni trakastim linijama, te neke manje očite znakove, ovalne oblike i mrlje (Sherbakova, 2015, 110, Shirokov, 2013, 81).

Prikazi Dvorane kaosa koncentrirani su na jugoistočnom i jugozapadnom zidu (Poikalainen, 2001, 48). Na jugoistočnom se zidu nalaze dva konja i dva geometrijska znaka (Shirokov, 2013, 89) (Slika 17). Konji su prikazani u pokretu, pozicionirani jedan ispod drugog te razdijeljeni znakovima (Shirokov, 2013, 89). V. E. Schelinsky i V. N. Shirokov (Schelinsky i Shirokov, 1999, 58) primijetili su da je motiv trapeza na lijevoj strani kompozicije originalno bio napravljen crvenom te naknadno obnovljen tamnijom nijansom. Putem spektroskopije infracrvenog zračenja (IR spektroskopija) uočilo se da je i prikaz konja iz te kompozicije imao dvije faze formiranja. S obzirom na to da je ugljen jedna od komponenti pigmenta ovog prikaza to bi moglo omogućiti njegovo izravno datiranje (Pakhunov i sur; 2014, 8, Zhitenov i sur; 2015, 8) (Slika 18). U blizini ove kompozicije, na teško dostupnom dijelu unutar niše zida, otkrivena je nakupina boje koja je služila za formiranje prikaza (Zhientev, 2011c, 144). Velika količina pronađenog pigmenta omogućila je analizu boje koja je pokazala da su se različite nijanse dobivale odvojeno, što je opovrgnulo prijašnja mišljenja da se za prikaze koristio cjeloviti monokromni crveni oker s nekim varijacijama (Lyakhnitsky i sur, 2013, 183, Pakhunov i Zhitenov, 2015, 130).

Slika 17. Dvorana kaosa, kompozicija „Konji i znakovi“, fotografija E. B. Zalmanova (prema Scherbakova, 2015, Sl. 2)

Slika 18. Konj iz kompozicije „Konji i znakovi“ (prema Schelinsky i Shirokov, 1999, 56)

Na jugozapadnom zidu Dvorane kaosa, na visini od 3 m, nalazi se otprilike 35 cm visok svijetlo crveni prikaz za kojeg se smatra da predstavlja zooantropomorfni prikaz (Poikalainen, 2001, 43, Půtová, 2013, 245). Neki autori ovdje vide mamutovu glavu, kratki rep i konjske noge koje pokazuju sličnost s nogama konja iz ranije spomenute kompozicije „Konji i znakovi“ (Kotov, 2014a, 61, Schelinsky i Shirokov, 1999, 60). Iznad antropomorfnog prikaza leži životinja koja je oštećena u pokušaju restauracije 1970. godine i više je nije moguće identificirati (Bader, 1979, 157) (Slika 19). Pod antropomornim prikazima navodno postoje brojne crvene i smeđe geometrijske oznake, uključujući trapeze, trokutaste oblike, oblike nalik na ljestve i razne linije i pruge, djelomično prekrivene kalcitnim slojem (Lyakhnitsky i Solodeynikov, 2004, 60) (Slika 20). Tijekom novijih radova u špilji su otkriveni glineni bareljefi čija je površina bila prekrivena okerom, no s obzirom na činjenicu da se glina loše očuva na zidovima, prikazi takve vrste gotovo nisu preživjeli (Solodeynikov, 2005, 94).

Slika 19. Dvorana kaosa, zooantropomorfni prikaz i figura nad njim, fotografija i računalna obrada fotografije: A. K. Solodjejnikov (prema Kotov 2014a, 61)

Slika 20. Zooantropomorfni prikaz i znakovi pod njim (prema Schelinsky i Shirokov 1999, 63)

2.4. Rasprava

Prema T. I. Scherbakovoj (Scherbakova, 2015, 122) „kultni skup“ sve četiri dvorane špilje Kapove formiralo je nekoliko generacija lovaca koji su povremeno posjećivali špilju i održavali tradiciju mitološke ritualne prakse, a kraj likovnog djelovanja u špilji mogao je biti povezan s promjenama u staništu gornjopaleolitičkih lovačkih zajednica. No, u Kupolnoj dvorani je pronađen i antropološki materijal iz razdoblja kasnog brončanog doba koji bi mogao biti povezan s nekom kulturnom radnjom (Zhitenev, 2012, 315), a i mezolitički sloj otkriven je u Kaskadnoj terasi (Kotov, 2014b). Za razliku od gornjopaleolitičkih slojeva čiji je depozit, po svemu sudeći, povezan s umjetničkom aktivnošću, mezolitički i fragmentiran antropološki materijal brončanog doba nije pronađen u kontekstu s okerom.

Korištenje prirodnog reljefa zida i prikazane životinje zajedno sa složenim znakovima povezuju umjetnički ansambl špilje Kapove sa sličnim lokalitetima u Europi (Kotov, 2014a, 60). Smjesa boje pronađena u teško dostupnom mjestu zida uz kompoziciju „Konji i znakovi“ pokazala je komponente boje koje su karakteristične za gornji paleolitik, a najviše sličnosti pokazuju s Lascauxom (Clottes, 1993, 231, Edwards i sur; 2000, 249, Pakhunov i sur; 2014b, 11). Karakteristike gornjeg paleolitika su korištenje kalcita kao komponente boje i upotreba gline za formiranje nekih prikaza (Guthrie, 2005, 30), što je primjećeno i u špilji Kapovoj. Uz kameno oruđe, ugljen i oker u slojevima je pronađen i materijal koji bi se mogao povezati sa složenim organizacijskim praksama koje su se provodile u špiljama sa stijenskom umjetnosti: obrađeni kalcit, što je pojava koja je uočena na lokalitetima stijenske umjetnosti na zapadu (Zhientev, 2014 a, 111), i koštani materijal (strelice, nož, šilo, igle, ornamentirane kosti, nakit) koji je pokazao srodnost s takvim materijalom na zapadu Europe (Zhitenev, 2016, 5 – 15). Zanimljiv je zoomorfni prikaz bez glave napravljen na vapnenačkom bloku i glinena lampa s tragovima okera iz Dvorane znakova, što također povezuje ansambl špilje Kapove s špiljama frankokantabrijskog kruga, a ovi nalazi pronađeni su unutar kulturnog sloja koji je sadržavao ugljen koji datira u gornji paleolitik (Schelinsky 1987, 1989). Kosti mamuta, konja i nosoroga su potvrđene u regiji (Bader i Klein, 1965, 78), a fragment kljove mamuta pronađen je unutar sloja u Dvorani znakova (Schelinsky, 1997, 32).

U paleolitičkoj umjetnosti Europe, nosorog i mamut su uvijek prikazani u cijelom profilu (Sandars, 1985, 114), kao i u špilji Kapovoj. Mamuti pokazuju crte zapadnoeuropskog stila koji karakterizira masivna kupolasta glava, zbijen vrat te uvučen trbuh (Slika 20), a takvi

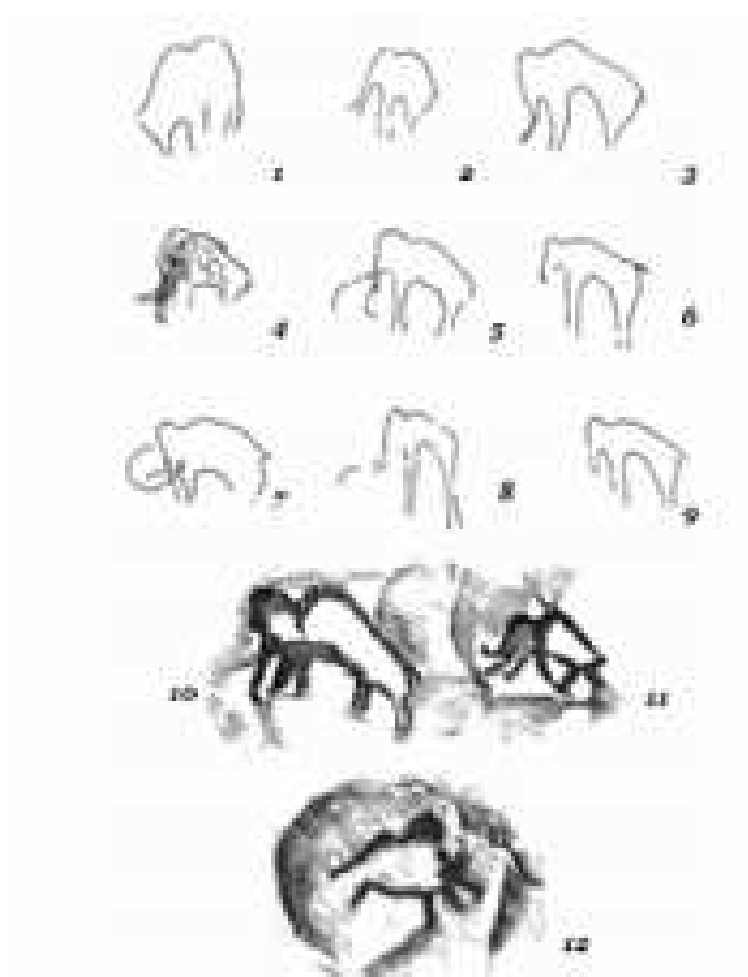

prikazi pojavljuju se u špiljama zapadne Europe u periodu od 20 – 12, 500 BP i podijeljeni su na dvije skupine (Lyubin, 1991, 21, Shirokov, 2013, 90 – 93). Tehnika izvedbe s nogama u pokretu zbližava ih s prvom, starijom i raznolikijom skupinom poput prikaza špilja Rouffignac, Niaux i Font de Gaume (Bader, 1965, 19, Shirokov, 2013, 93 – 94). Prikazi konja, s uskim i uvučenim vratom i repom predstavljaju tipičan primjer frankokantabrijske umjetnosti tijekom srednjeg gornjeg paleolitika, među njima najviše centralni konj iz Dvorane crteža, konj koji je prvi otkriven (Shirokov, 2013, 88). V. E. Schelinsky (Schelinsky, 1989, 185) vidi stilske posebnosti u portretiranju konja, tj. u njihovom malom, suženom licu što je u suprotnosti s bogatom grivom ovih životinja. Ono što razlikuje zoomorfne prikaze u odnosu na frankokantabrijske je i nedostatak detalja koji se odnosi na njihovo krzno i to što su prikazani četveronožno, što je svojstvo relativno rijetko u paleolitičkoj umjetnosti zapadne Europe (Poliakmen, 2001, 46). Pojava svojstvena gornjem paleolitu su prikazi zooantropomorfnih stvorenja, a jedno takvo stvorenje pronađeno je u Dvorani kaosa i taj bi se prikaz mogao povezati s teorijom šamanizma, poput zooantropomorfnih likova pronađenih u Chauvet, Gabii, Les Trois – Freres, Combarelles, Gabillou i dr. (Shirokov, 2013, 95), ukoliko se ne radi o pogrešno interpretiranoj figuri. Kao i u većini europskih špilja, i u Kapovoj špilji najbrojniji su prikazi geometrijskih znakova od kojih su neki slični prizorima koje je A. Leroi – Gourhan odredio kao stil IV (Leroi – Gourhan, 1968, 86, 94), ali neki od njih su poprilično složeni i nemaju stilske analogije s geometrijskim oblicima paleolitičkog stijenskog slikarstva zapadne Europe (Polikalainen, 2001, 47), što se može smatrati regionalnom karakteristikom (Schelinsky, 1989, 185), ali isto tako može svjedočiti o tome da nisu formirani tijekom gornjeg paleolitika (Lyakhnitsky i sur; 2013, 183, 185). Međutim, nisu objavljene fotografije svih geometrijskih znakova i neki od njih su poznati samo preko crteža.

Problem predstavlja i antropomorfni prikaz iz Dvorane crteža, o kojem najprije piše O. N. Bader (prema Scherbakova, 2015, 120), a zatim se ponovno otkriva računalnom tehnologijom (Slika 10). Ovaj prikaz prema V. S. Zhientevu ne odgovara antropomorfnim prikazima zapadne Europe, već pokazuje sličnost s antropomorfnim prikazima na otvorenom za koje se dosad smatralo da se pojavljuju tijekom holocena (Zhitenev, 2014b, 315). Prikazi na otvorenom na području Urala poprilično su česti, ali njihovo podrijetlo nije sasvim jasno s obzirom da se uglavnom nalaze uz stijene koje gledaju na rijeku te su bez stratigrafskog konteksta (Formazov, 1969, 128). Budući da su uz velik broj takvih prikaza pronađeni nalazi iz kasnog neolitika, većina autora smatra da se počinju pojavljivati u tom razdoblju i da se ta praksa nastavlja kroz brončano i željezno doba (Shirokov i sur; 2000, Formazov, 1969, 128 –

133). Prema V. N. Chernestovu prikazi na otvorenom izrađivali su se tijekom dužeg perioda, počevši od mezolitika (Chernetsov, 1971, 33). V. S. Zhientev smatra da prikazi Kapove predstavljaju uzorak za početak prikazivanja na otvorenom (Zhientev, V. S. 2013, 56). S obzirom na to da je spomenuti prikaz iz Kapove lošije vidljiv, a V. S. Zhientev (Zhientev, 2014b, 315) uz svoju opasku nije priložio fotografije prikaza koje bi se mogle povezati s tim prikazom, u ovom stupnju istraživanja nije moguće puno reći. Analiza prikaza špilje Kapove zahtijeva da raspolažemo sa svim prikazima iz špilje, ali ne postoji publikacija u kojoj su izložene sve fotografije prikaza (Lyakhnitsky sur; 2013, 182). Prema Lyakhnitskom i sur. (Lyakhnitsky i sur; 2013, 183, 185) u špilji postoji 195 prikaza koji bi trebali biti objavljeni u katalogu, a pretpostavlja se da su neki od njih izrađeni i nakon gornjeg paleolitika. Neki autori povezuju veću koncentraciju znakova s većom dubinom špilje (Kotov, 2014a, 2015, Shirokov, 2013), no svaka je figura bila oslikana odvojeno bez vidljive veze s drugima i tijekom različitog vremena te ih je nemoguće gledati kao dio istog sadržaja (Bader, 1965, 21, Schelinsky, 1989, 181). To je vidljivo i u razlikama u intenzitetu boje, različitom stilu, različitoj tehnici oslikavanja, preklapanjima nekih crteža i varijacijama s različitim primjesama boje (Schelinsky, 1990, 49, Zhientev, 2013, 55 Scherbakova, 2015, 122). Sve spomenuto poklapa se s različitim nekalibriranim radiokarbonskim rezultatima gornjeg paleolitika koji su dobiveni iz slojeva koji se mogu povezati s umjetničkom aktivnošću u špilji (Scherbakova, 2015, 122).

Pripadnost prikaza gornjem paleolitu ostaje zasad jedino moguće objašnjenje, s obzirom na depozit slojeva, ali potrebna su temeljita prirodno-znanstvena istraživanja, čiji bi rezultati omogućili uvid u prisutnost ili odsutnost formiranja prikaza nakon paleolitika (Zhientev, 2011c, 144). Nakon toga će biti moguće graditi korelacijsko-analitički okvir veze između crteža kasnog gornjeg paleolitika i holocenskog razdoblja (Zhientev, 2011c, 144).

Slika 21. Prikazi mamuta: 1 - 2. Chabot, 3. Chauvet, 4. Pech Merle, 5. Cougnac, 6 – 7. Rocamadour, 8. La Grèze, 9. Jovelle, 10 – 12. Kapova (prema Shirokov, 2013, 92)

3. ŠPILJA IGNATIEVKA

Slika 22. Plan špilje Ignatievke (modificirano prema Petrin, 1992, crtež 5)

3.1. Smještaj nalazišta i opći podatci

Špilja Ignatievka (Ignatievskaya, Yamazy Tash) nalazi se 200 km sjeveroistočno od Kapove, na pritoku rijeke Bijele, rijeci Sim, 8 km nizvodno od sela Serpievka (Develt, 2008, 129). Duga je 635 m i najveća je špilja u okrugu rijeke Sim (Shirokov, 2013, 89). Izrazito je tunelastog karaktera i zbog lakšeg snalaženja okvirno je podijeljena na dijelove koji čine ulazni prostor, glavni hodnik, donji i gornji prolaz te „svetište“ s Velikom i Dalekom dvoranom u kojima se nalaze prikazi (Zhitenev i sur, 2014, 364) (Slika 22). Ulazni prostor započinje širokim trapezoidnim ulazom koji nakon 55 m prelazi u glavni hodnik dužine 30 m koji se zatim raščlanjuje u gornji i donji paralelni prolaz. Oni se nakon 50 m sužavaju i jednim dijelom vode do Velike dvorane (Shirokov i Petrin, 2013, 30). Velika dvorana je najveći dio

špilje, duga je 30 metara i široka 24 metra (Petrin, 1992, 19). Unutar nje nalaze se oslikani prirodni stupovi (promjera 14 x 8 m) koji podržavaju na najvećoj visini 8 m visok strop (Poikalainen, 2001, 47, Petrin, 1992, 22). Dalekoj dvorani moguće je pristupiti samo kroz dva prolaza od kojih se kroz prvi treba 8 m provlačiti na visini od 0,5 m, a drugom je moguće pristupiti samo savladavši visinu od 3,5 m koja vodi do ogromnog prolaza (Slika 23). S obzirom na priložene morfološke osobine ne začuđuje hipoteza o Dalekoj dvorani kao mjestu obreda inicijacije pri čemu bi dva prolaza simbolizirala smrt i ponovno rođenje (Petrin, 1992, Shirokov i Petrin, 2013, 40). Zbog agresivne mikroflore koja ugrožava crteže špilja je zatvorena za javnost (Zhientev, 2011a, 53).

Slika 23. Veliki i mali prolaz u Dalekoj dvorani (prema Dubrovsky i Gracev, 2011, 170)

3.2. Povijest istraživanja

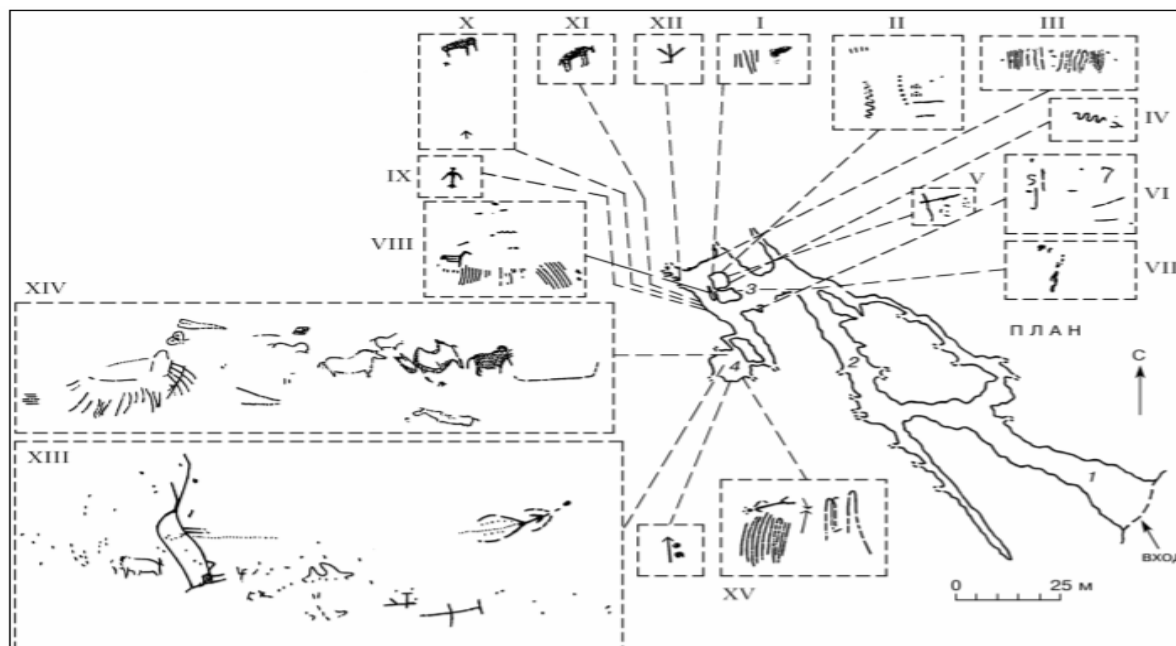
Špilja Ignatievka, pod nazivom Yamazy Tash, pojavljuje se u stručnoj literaturi 1786. godine kada je djelatnik Ruske akademije znanosti P. S. Pallas opisao špilju i iznio njen topografski plan (Pallas, 1786, Zhitenov, 2011a, 462). U drugoj polovici 19. stoljeća ova špilja poznata je po zapisima geologa F. N. Chernisheva (prema Shirokov i Petrin, 2013, 18) kao špilja Ignatievka u kojoj je boravio monah Ignat koji je u njoj i pokopan. Godine 1912. špilju je istraživao S. I. Rudenko (prema Shirokov i Petrin, 2013, 18), vodeći arheolog Sovjetskog Saveza koji je predstavio precizan plan špilje i pronašao keramiku bronzanog doba na ulazu u špilju.

Ekspedicija Instituta za arheologiju Akademije znanosti SSSR (Institut Arheologii AN SSSR) pod vodstvom O. N. Badera (Bader, 1961, 1964.), tijekom 1960.-1961. godine, istraživala je ulazni prostor špilje Ignatievke. Prema Baderu (Bader, 1964, 23 - 24), tada je na površini od 57 m² unutar ulaznog prostora otkriveno kameno oruđe i fragmenti ljudskih i životinjskih kostiju starosti više od 10 000 g BP.

No, iako je prapovijesni kulturni stratum iz ulaza u špilju Ignatijevku bio dugo poznat, prikazi su otkriveni tek 1980-e tijekom ekspedicije V. T. Petrina, S. J. Chairkina i V. N. Shirokova (Petrin 1992, Schelinsky i Shirokov, 1999.). Otkriće prikaza pokrenulo je opsežna istraživanja pod vodstvom V. T. Petrina (Petrin, 1992), djelatnika Instituta povijesti, filozofije i književnosti (Novosibirsky Institut istorii, filosofii i literatury SO AN SSSR) koja su trajala do 1986. godine. Tijekom tih radova prikazi su fiksirani, fotografirani i kopirani, a iskopavanja se provode na tri položaja u Velikoj dvorani, te u ulaznom prostoru i donjem prolazu (Petrin, 1992, 9). Kulturni ostatci iz ulaznog prostora i donjeg prolaza predstavljeni su materijalom koji se odnosi na razdoblje gornjeg paleolitika, brončanog i željeznog doba (Petrin, 1992, 140, 141). S obzirom na to da su u unutrašnjosti špilje pronađeni samo paleolitički slojevi, likovna aktivnost u špilji je prema tri radiokarbonska rezultata dobivena iz kostiju i ugljena datirana u kasni pleistocen: 14240±150 BP, 13335±195 i 10400±465 BP (Petrin 1992, Petrin i Shirokov, 1991, Schelinsky i Shirokov, 1999, Shirokov i Kosintcev, 1997, 26). Rezultati istraživanja objavljeni su 1992. godine u knjizi V. T. Petrina „Paleolicheskoe svyatilishche v Ignatievskoj peshchere na Yuzhnom Urale“ (Petrin, 1992.).

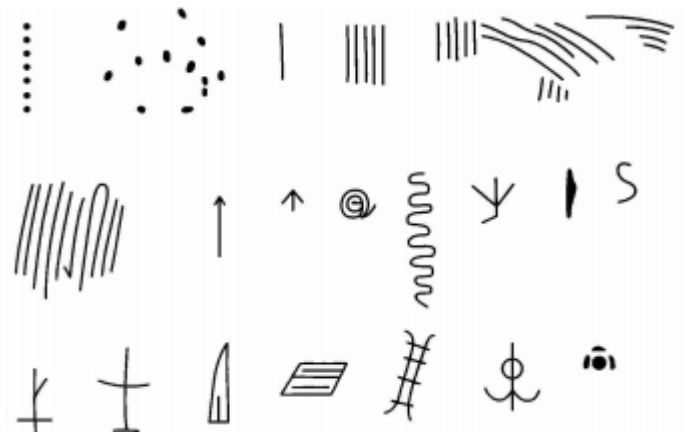
Od 1995. godine istraživanja je provodio V. N. Shirokov, djelatnik Instituta za povijest i arheologiju (Institut istorii i arheologii UrO RAN), koji je u kolovozu 1998. godine pozvao M. Rowea, profesora s Odsjeka za kemiju A&M Sveučilišta u Teksasu (Texas A&M University, Department of Chemistry) kako bi se uzeli uzorci boje s nekih prikaza za izravno radiokarbonsko datiranje (Steelman i sur, 2002, 341, Develt, 2008, 130). Mjerenje se provodilo na Sveučilištu u Washingtonu, a dobiveni rezultati značajno se razlikuju od pretpostavljenih te pokazuju rezultat od 7370 ± 50 BP za mamuta i 7920 ± 60 i 6030 ± 110 BP za geometrijske linije (Shirokov i sur; 2003, Steelman i sur; 2002, 344, 345). Godine 2004. provodila su se istraživanja površine od 44 m² unutar glavnog hodnika gdje su dobiveni kulturni ostatci (600 predmeta + fragmenti i kosti životinja) s tragovima posjećivanja špilje tijekom gornjeg paleolitika, brončanog doba, željeznog doba, srednjeg vijeka i suvremenog doba (Shirokov i Petrin, 2013, 19).

3.3. Prikazi

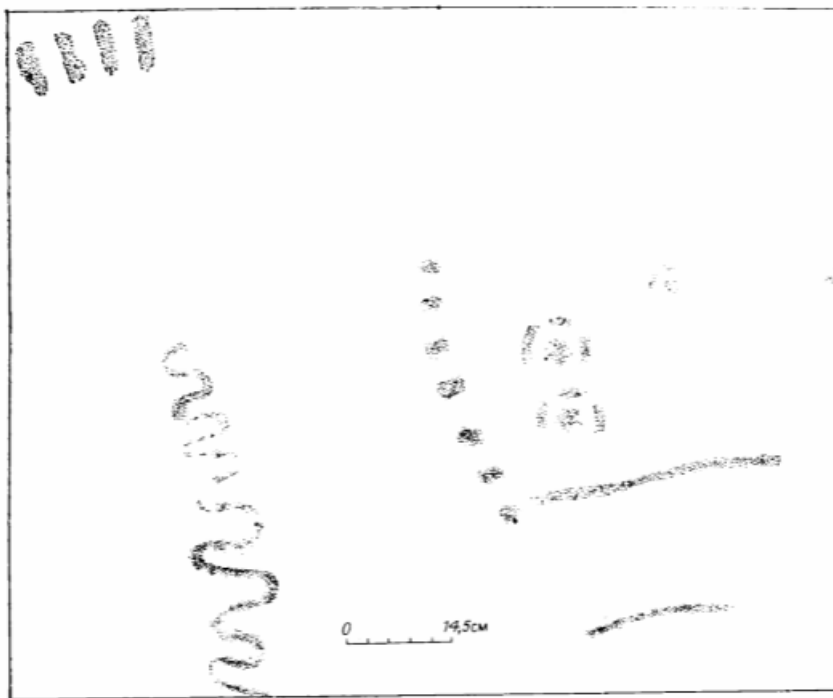

Slika 24. Shema položaja prikaza špilje Ignatievke (prema Petrin i Shirokov, 1991, 18)

Prikaza ima oko 50, predstavljeni su crvenom i crnom bojom, a započinju 120 metara od ulaza s Velikom dvoranom (Develt, 2008, 130, Shirokov, 2006, 99) (Slika 24). Osnova crvenog pigmenta izrađena je od željeznih oksida: hematita, getita, lepidokrocita, magnetita, uz dodatak kalcita, feldspata, tinjca i gline, dok je za crne prikaze korišten ugljen (Shirokov i sur, 2003, 67). U kvantitativnom smislu više je crvenih znakova, ali repertoar crnih oznaka je bogatiji i sastoji se od zahtjevnijih oblika (Abramova, 1995, 218). Pronađeni su i oblici nalik na strelice crvene i crne boje koji se međusobno razlikuju, odnosno, prikazi strelica crne boje imaju duže peteljke (Shirokov i Petrin, 2013, 90). Trećinu prikaza čine znakovi, razmjera od 1,5 cm do 1 metra, tj. grupe linija i zasebne crte, različite točke, meandri, različite križne forme, trozubac, trokuti, paralelogrami, motivi u obliku ljestvi i sidra, te zasebne točke (Shirokov, 2013, 90 Steelman i sur; 2002, 342) (Slika 25). Prema Petrinu i Shirokovu određeno grupiranje linija naglašava jaz između pojedinih skupina i njihovu različitu prostornu orijentaciju (Shirokov, 2013, 81). Točkaste oznake katkad formiraju točkaste linije, polukružne ili druge likove, poput jedne kompozicije koja izgleda kao otisak noge nosoroga, a nalazi se u Dalekoj dvorani (Steelman i sur; 2002, 343, Shirokov i Petrin, 2013, 54, Poikalainen, 2001, 49) (Slika 26).

Slika 25. Znakovi špilje Ignatievke, crtež V. N. Shirokova (prema Shirokov, 2006, 104)

Slika 26. Kompozicija „Trag nosoroga“, crtež V. N. Petrina (prema Petrin, 1992, 54)

Prikazi životinja Velike dvorane prikazani su s ogromnim stupnjem shematizma, to su sjenčane siluete, razmjera od 20 do 30 cm (Shirokov, 2006, 100). Likovi su naneseni na okomite i kose zidove, na polusvodovima, mnogobrojnim zidovima i izbočinama zida pokazujući integraciju temelja stijene sa slikovnim sastavom (Steelman i sur, 2002, 341). Ako se uključe sve sporne i loše sačuvane figure, u Velikoj dvorani se nalazi pet mamuta (Shirokov, 2013, 90, Poliakmen, 2000, 50). Na središnjem stupu dvorane nalazi se prikaz

nalik na konja (Slika 27). Zanimljiv prikaz predstavlja antropomorfna kultura s rukama nalik krilima tzv. avioforma (Petrin, 1992, 56) (Slika 28).

Slika 27. Prikaz konja s oslikanog stupa u središtu Velike dvorane (prema Shirokov i Petrin 2013, 50)

Slika 28. Avioforma (Prema Shirokov i Petrin, 2013, 47)

Najrealističniji prikaz Velike dvorane nalazi se na ulazu u nju (Poliakmen, 2000, 50). Smatra se da predstavlja mamuta podignutog na zadnje dvije noge (Shirokov i Petrin, 2013, 42), (Slika 29 – 31).

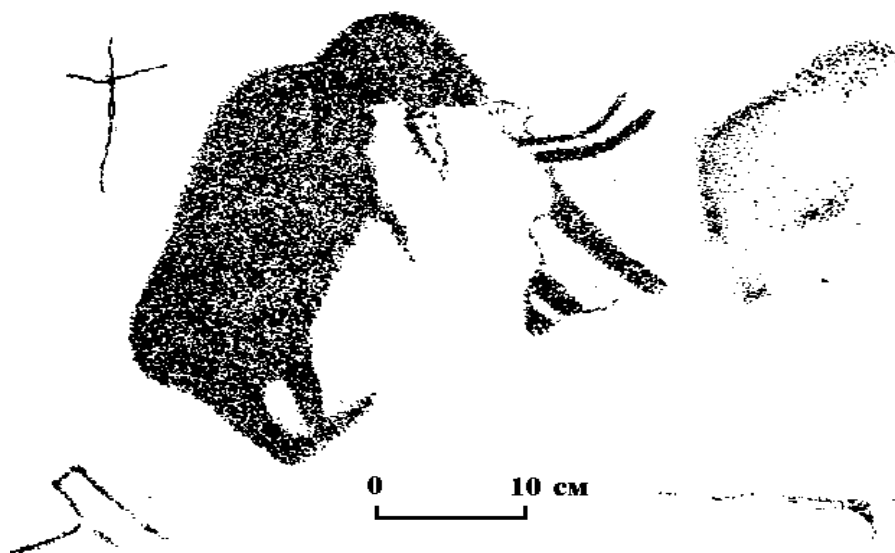

A

B

Slika 29. A – fotografija prikaza crvenog mamuta koji se nalazi na ulazu u Veliku dvoranu (Prema Shirokov i Petrin, 2013, 43), B – Računalna obrada fotografije prikaza crvenog mamuta koji se nalazi na ulazu u Veliku dvoranu (Prema Shirokov i Petrin, 2013, 43)

Slika 30. Crtež V. T. Petrina koji prikazuje mamuta koji se nalazi na ulazu u Veliku dvoranu (prema Petrin, 1992, 41)

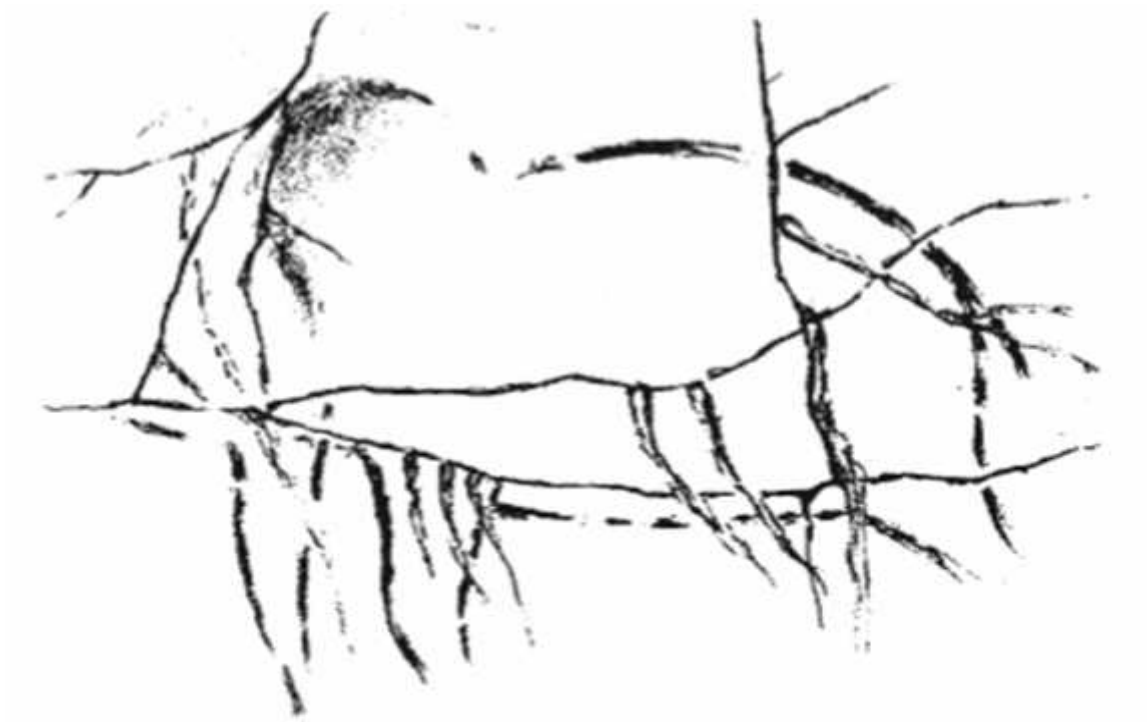
Slika 31. Crtež prikaza mamuta koji se nalazi na ulazu u Veliku dvoranu (prema Poikalainen, 2001, 47)

Prikazi Daleke dvorane su lošije sačuvani, većina ih je locirana na stropu i prevladavaju crni prikazi (Abramova, 1995, 219, Dubrovsky i Gracev, 2011, 170). Razmjeri crteža variraju od 1,5 cm (znakovi) do 2,3m (životinje), a linije koje povezuju prikaze imaju od 1 do 5 cm (Shirokov, 2006, 99). Najreprezentativniji su prikazi na stropovima krajnjeg dijela Daleke dvorane (Poliakmen, 2001, 50). Riječ je o dva opsežna panoa, jedan na kojem prevladavaju crveni prikazi i drugi na kojem je veći broj crnih. Središnje figure crvenog panela su antropomorfna figura i 2,3 m visok stilizirani prikaz nalik na nosoroga (Slika 32). Iz nogu

antropomorfnog prikaza izvedene su tri točkaste linije (Shirokov i Petrin, 2013, 63). Središnja linija povezana je s prsima životinje s dvadeset osam točkica, a postoje razne interpretacije simbolike ovog prikaza uglavnom vezane uz mit o stvaranju svijeta i lunarni kalendar (Shmidt, 2007, 39). Na ostalim dijelovima crvenog panoa mogu se vidjeti segmenti nekih linija za koje se pretpostavlja da su ostaci nesačuvanih prikaza (Shirokov i Petrin, 2013, 69). U neposrednoj blizini ova dva veća prikaza nalaze se brojne manje geometrijske linije i figura mamuta s kojih je uzet uzorak za izravno radiokarbonsko datiranje (Slika 33). Radiokarbonsko datiranje je pokazalo rezultat 7370 ± 50 BP za mamuta i 7920 ± 60 i 6030 ± 110 BP za geometrijske linije (Steelman i sur; 2002, 344). Istraživači smatraju da su dobiveni rezultati pomlađeni s obzirom na problem s gljivicama koje ugrožavaju špilju i posjećivanja hodočasnika koji su ovdje kontinuirano dolazili noseći voštane svijeće (Shirokov i Petrin, 2013, 59, Shirokov, 2006, 99-105).

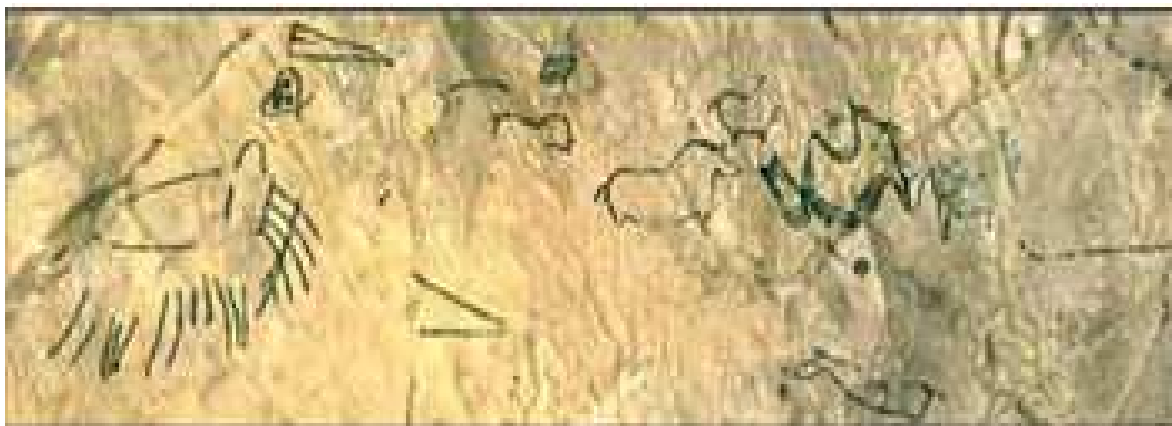

Slika 32. Kopija prikaza crvenog panoa Daleke dvorane (prema Shirokov i Petrin, 2013, 60)

Slika 33. Prikaz mamuta napravljenog ugljenom koji je dao rezultat 7370 ± 50 BP, digitalno obrađena fotografija R. Marka (prema Steelman i sur; 2002, 344)

Na crnom panou nalaze se isključivo crni prikazi (Slika 34). Oni su i raznolikiji od onih na crvenom, a razlika među panoima je i u tome što na crnom panou nema točki i zasebne linije su rijetke (Abramova, 1995, 219). Ovdje su nanesene tri životinje za koje se pretpostavlja da prikazuju konje, među njima jedna bez glave (Abramova 1995, 220) (Slika 35 i 36). Iznad jednog od njih nalazi se geometrijski prikaz – prugasti paralelogram (Abramova 1995, 220), (Slika 34). Lijevo od tih prikaza nalazi se klinasti oblik, pod kojim se nalazi prikaz nalik na masku – glavu, tzv. fantom i jedan nedefinirani prikaz koji se sastoji od linija (Shirokov, 2013, 93). Među ostalim prikazima ističe se prikaz životinje nalik na devu (Shirokov, 2013, 93) (Slika 37).

Slika 34. Kopija prikaza crnog panoa Daleke dvorane (prema Shirokov i Petrin, 2013, 60)

Slika 35. Djelomičan crtež konja i paralelogram iznad njega. Računalna obrada fotografije (prema Shirokov i Petrin, 2013, 66)

Slika 36. Prikazi konja i životinje nalik na devu s crnog panoa Daleke dvorane (prema Shirokov i Petrin, 2013, 68)

U krajnjem dijelu Daleke dvorane nalazi se još nekoliko crnih prikaza (Steelman i sur; 2015, 342) (Slika 37). Jedan od njih je antropomorfni prikaz crne boje, veličine 32 cm koji je stilski blizak prikazu žene s crvenog panoa (Shirokov, 2013, 90, Shirokov, 2006, 100). Razlikuju ga ruke savijene u laktu i položene na struk te tri male crte iznad glave (Shirokov, 2013, 90).

Slika 37. Prikazi krajnjeg dijela Daleke dvorane (prema Schelinsky i Shirokov, 1999, 123)

3.4. Rasprava

Sličnost s litičkim materijalom špilje Kapove zajedno s prikazima mamuta i konja koji su upotpunjeni znakovima činila se prigodnom za usporednu analizu špilja Kapove i Ignatievke (Abramova, 1995, 217). Međutim, iako daleko od oslikanih dvorana, otkriveni su mnogobrojni nalazi kasnijih razdoblja, tijekom duge povijesti istraživanja špilje, a i prikaz pleistocenske faune pokazao je holocenski rezultat. Prema Steelman i suradnicima (2002, 348, Shirokov i sur. 2003, 72) izneseno je nekoliko prijedloga: prikaz ne predstavlja mamuta, rezultati izravnog datiranja su pogrešni, prikazi su inspirirani ranijim prikazima, mamut je preživio na ovom području u razdoblju holocena. Prema Z. A. Abramovoj (Abramova, 1995, 219) crveni i crni prikazi pokazuju razlike među sobom, kao i sadržaj prikaza po dvoranama. A. A. Formazov (Formazov, 2000, 216) je povezao antropomorfne prikaze i kompoziciju „trag nosoroga“ (Slika 26) iz špilje Ignatievke s prikazima na otvorenom. Prema njemu, (Formazov, 2000, 216) prikazi na otvorenom na području Urala počinju se pojavljivati u brončanom dobu, a s obzirom na to da je u špilji pronađen materijal brončanog doba, smatra da bi se antropomorfni prikazi špilje Ignatievke mogli povezati s tim razdobljem.

S ovim se djelomično slaže V. S. Zhitenev (2013, 56) koji pretpostavlja da prikazi mamuta crvene boje predstavljaju trag tradiciji prikazivanja na otvorenom, no s obzirom na problematiku datiranja prikaza na otvorenom ne odbacuje mogućnost da su prikazi crvene boje iz špilje Ignatievke kreirani kasnije, kao ni to da je dio prikaza koje bismo stilski svrstali u holocen, kreiran u gornjem paleolitu. Antropomorfni prikaz na crvenom panou Daleke dvorane (Slika 32) nije pronađen ni u jednoj špilji zapadne Europe datiranoj u gornji paleolitik (Zhitenev 2013, 55). Prema A. A. Formazovu taj prikaz pokazuje velike sličnosti s prikazima na otvorenom (Formazov, 2000, 216). Zanimljiv prikaz predstavlja i „avioforma“ (Slika 28) iz Velike dvorane. Sličnih 11 prikaza (Slika 38) pronađeno je raspoređeno u tri grupe 60 metara od ulaza u špilju Muradimovku II koja se nalazi nedaleko od špilje Ignatievke (Dubrovsky i Gracev, 2011, 170). Na ulazu u špilju Muradimovku II pronađen je mnogobrojni materijal brončanog doba (Dubrovsky i Gracev, 2011, 170 – 172), a neposredno uz zid s prikazima pronađen je sloj s kamenim oruđem završnog mezolitika ili početka neolitika, što bi moglo datirati crvene prikaze špilje Ignatievke u holocen (Kotov, 2017, URL: http://rockart-studies.ru/?page_id=1730).

V. Shirokov (Shirokov i sur; 2003, Shirokov, 2006, Shirokov i Petrin, 2013.) radio je na problemu datiranja špiljske umjetnosti Ignatievke pregledavši tradiciju mezolitičke i neolitičke stijenske umjetnosti u uralskoj regiji (gdje prevladavaju znakovi), te usporedno s arheološkim kontekstom materijala iz Velike dvorane (gdje se uglavnom nalaze crveni prikazi) zaključio da prikazi mogu biti samo paleolitičke dobi. Prema Petrinu, Shirokovu i Charkinu (Petrin i sur; 1990, 20) cijeli skup prikaza špilje Ignatievke radikalno se razlikuje od niza vrsta koje su zastupljene na otvorenom gdje se pojavljuju uglavnom los, jelen, srna i ptice močvarice te, rijetko, crteži medvjeda i generalizirani oblik neke male životinje. Crni antropomorfni lik iz Daleke dvorane (Slika 37) pokazuje sličnosti s prikazima na otvorenom, međutim s obzirom na to da su prikazi na otvorenom crvene boje, razlika je u boji koja se koristila (Formazov, 2000, 216). Među prikazima koji bi se mogli povezati s frankokantabrijskom umjetnošću je crni antropomorfni prikaz „fantom“ (Shirokov i Petrin, 2013, 83), ali to je ujedno i motiv koji je uočen na prikazima na otvorenom u crvenoj boji (Formazov, 2000, 216). Prema tome, i crni i crveni prikazi pokazuju sličnost s prikazima na otvorenom.

Crni konturni mamut crvenog panela Daleke dvorane prikazan je u pokretu i linija trbuha mu je skoro ravna (Shirokov i Petrin, 2013, 93), što ga smješta u kasniji period od ovih iz Kapove i povezuje sa sličnim prikazima iz frankokantabrijskog kruga gdje su prikazani individualno (Shirokov, 2013, 90). Međutim, ovom prikazu nedostaju dva uda što čini interpretaciju problematičnom (Steeleman i sur; 2002, 342). Ono što povezuje preostale crne prikaze s prikazima frankokantabrijskog kruga su životinje nalik na konje s crnog panela Daleke dvorane, od toga jedna bez glave, što je pojava koja se pojavljuje u špiljama zapadne Europe, npr. Ekain (Shirokov, 2013, 96, Sandars, 1985, 116). Djelomični prikaz konja bez trbuha i kopita (Slika 34), kao i glava crvenog konja iz Velike dvorane (Slika 27) imaju oblik glave karakterističan za gornji paleolitik, a cijeli i preostali nedovršeni konj imaju sličnosti s ikonografijom srednjeg gornjeg paleolitika zapadne Europe i najbliži su prikazima konja iz špilje Pech Merle koji pripadaju gravetijenu (Shirokov, 2013, 90). No, ravne noge čine prikaze crnih životinja više statičnima nego u prikazima frankokantabrijske umjetnosti zapadne Europe, a pokret je sugeriran samo savijenim koljenima crvenog mamuta koji se nalazi na ulazu u Veliku dvoranu (Steeleman i sur, 2002, 342). To je ujedno i jedini mamut koji ima prikazane kljove (Steeleman i sur; 2002, 342), ali s obzirom na lošu vidljivost fotografije (Slika 29) i različite crteže tog prikaza (Slika 30 i 31), izgleda da ni to nije sigurno. Fantastični prikazi predstavljeni su na crvenom panelu s prikazom nalik na nosoroga, te na

crnom panelu s prikazom stvorenja nalik na devu (Shirokov, 2006). Kostí deve, iako rijetko, pronađene su u pleistocenskim slojevima u regiji od kojih je najbliži lokalitet Gornova Nepo nedaleko od grada Ufa (Zhientev, 2014a, 311). Ipak, ovaj prikaz napravljen je samo s tri ili četiri linije (Steelman i sur; 2002, 342), a nikakvi slični prikazi dosad nisu nigdje pronađeni (Zhientev, 2014a, 317).

Provedena istraživanja u različitim dijelovima špilje otkrila su kulturni sloj iz razdoblja gornjeg paleolitika s brojnim česticama ugljena, kamenim i koštanim artefaktima, komadima okera te ukrase od životinjskih kostiju i fosilne ostatke koji sadrže velik broj različitih vrsta životinja uključujući kosti mamuta starosti od 14-12 000 (Steelman i sur; 2002, 347). U Velikoj dvorani, iz iskopa uz stup, u blizini panoa s Crvenim Konjem iskopan je sloj unutar kojeg su pronađeni brojni fragmenti drvenog ugljena, zajedno s kamenim oruđem, malim komadima okera i privjeskom koji je napravljen od očnjaka arktičke lisice – vrste koja je naseljavala južni Ural samo u pleistocenu (Shirokov, 2006, 102, Develt, 2008, 129). Sloj je bio prekriven kalcitom koji je obložio i neke prikaze na zidovima (Shirokov, 2006, 102, Develt, 2008, 129). A. A. Formazov (Formazov, 2000, 216 - 217) ističe da se sloj s kremenim oruđem nalazi neposredno pod prikazima, no ne prekriva ih, te naglašava da su i u Dalekoj dvorani provedena istraživanja, a nisu pronađeni nikakvi nalazi.

Nedugo nakon otkrića prikaza Ignatievke, rezultati istraživanja objavljeni su u knjizi V. T. Petrina (Petrin, 1992.) koja je sadržavala skice, a ne fotografije, a autoru je zamjereno što je materijal brončanog i željeznog doba pronađen tijekom istraživanja predstavljen samo kao prilog u knjizi (Abramova 1995, 217 – 221). Danas postoje barem dvije publikacije s detaljnim opisima prikaza i njihovim fotografijama (Schelinsky i Shirokov, 1999, Shirokov i Petrin, 2013) ali njihovo tumačenje je da svi prikazi pripadaju gornjem paleolitu. Ukoliko neki prikazi i pripadaju gornjem paleolitu, to ne znači nužno da su sve prikaze u špilji napravili ljudi koji su ostavili kulturni sloj koji se datira oko 14 000 godina prije sadašnjosti (Bahn i Vertut, 1997, 46, Bahn, 1995, 204).

Slika 38. Stilizirane antropomorfne figure iz špilje Muradimovke II (prema Dubrovsky i Grachev, 2011, 176)

4. ŠPILJA SERPIEVKA II

4.1. Smještaj nalazišta i opći podatci

Serpievka II se nalazi 12 km sjeverno od špilje Ignatievke, 1,5 km jugoistočno od sela Serpievka, na desnoj obali rijeke Sim. Poznata je još po imenima Kolokoljnaya i Simskaya 1 (Dubrovsky i Gracev, 2011, 172). S obzirom na to da je širina galerija od 2 do 5 m, a visina od 1 do 8 m speleolozi su uvjetno odredili 4 dvorane od kojih posljednja završava uskom cilindričnom šupljinom, nakon čega špilja strmo pada prema dolje (Dubrovsky i Gracev, 2011, 172). Ukupna dužina pećinskih prolaza iznosi 213 m, a prosječna visina 2,2 metra (Shirokov i Petrin, 2013, 87).

4.2. Povijest istraživanja

Na položaju 46 m od ulaza tijekom 1982.-1986. godine trajala su istraživanja ekspedicije pod vodstvom V. T. Petrina, V. N. Shirokova i S. E. Chairkina (Petrin i sur; 1990.) te 1997. godine pod vodstvom V. N. Shirokova (Shirokov i Petrin, 2013.). U istraženom sloju pronađene su sitne čestice ugljena i kosti pleistocenskih životinja koje su pokazale rezultat 25200 ± 1800

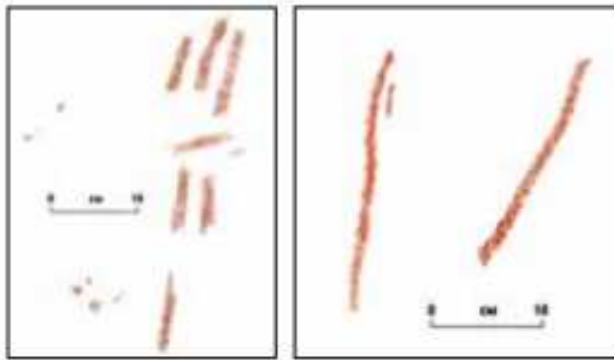
(Shirokov i Kosintcev, 1997, 26 – 29, Danukalova i Yakovlev, 2006, 37). U razdoblju između 2007. i 2011. godine V. T. Petrin, V. N. Shirokov i S. E. Chairkin ponovno su obišli špilju kad je pronađen fragment kosti (možda jelena) obojan crvenim okerom (Slika 39) tijekom obilaska ranijeg iskopa, te nekoliko novih motiva, među kojima i gravure (Shirokov i Petrin, 2013, 93).

Slika 39. Fragment kosti obojan crvenim okerom (prema Shirokov i Petrin, 2013, 93)

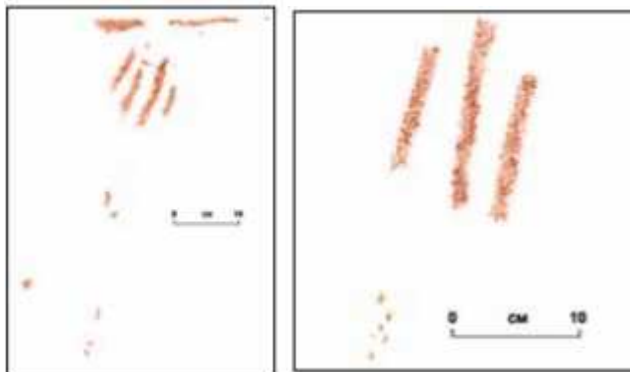
4.3. Prikazi

Prikazi započinju 40 metara od ulaza i pronađeni su na devet pozicija u crvenoj boji (Petrin i sur. 1990, 8). Zbog specifične morfologije špilje, velike protočnosti zraka i stalnih poplava jako su loše očuvani što otežava njihovu interpretaciju (Dubrovsky i Gracev, 2011, 175). Uglavnom predstavljaju ostatke crteža i zasebne točke/mrlje crvene boje i različito usmjerene linije (Slika 40) koje prema V. N. Shirokovu ukazuju na sličnost s takvim motivima u špilji Ignatievki (Shirokov, 2013, 91). Smatra se da odvojene različito nijansirane točke u različitim dijelovima špilje mogu biti pregledane s visokim stupnjem uvjerenja kao znakovi za označavanje te da istu funkciju mogu imati i odvojene točke špilje Ignatievke (Shirokov i Petrin, 2013, 94, 95).

A

B

C

D

E

Slika 40. Kopije linija iz špilje Serpievke II : A – kopija prikaza linija i točki, B – kopija prikaza paralelnih linija (Prema Shirokov i Petrin, 2013, 94), C – kopija prikaza različito usmerenih linija (Prema Shirokov i Petrin, 2013, 95), D – kopija prikaza paralelnih linija i točki pod njima (Prema Shirokov i Petrin, 2013, 97), E – kopija prikaza nedefiniranih motiva (Prema Shirokov i Petrin, 2013, 98)

Jedna od grupa crteža sadrži motiv izrađen od konturnih linija u apsolutnom profilu vrlo stilizirano (Slika 41). Zbog dugog zakrivljenog roga, vrata i glave smatra se da predstavlja soba (Shirokov i Petrin, 2013, 94).

Slika 41. Stilizirani prikaz. Računalna obrada fotografije (prema Shirokov i Petrin, 2013, 94)

Na položaju 80 metara od ulaza nalazi se životinjski prikaz otkriven 2011. godine (Shirokov i Petrin, 2013, 93). Lociran je iznad velike ovalne niše na visini od oko 2,8 m od poda i prekriva područje manje od pola metra (Shirokov i Petrin, 2013, 99). Radi se o djelomičnom prikazu životinje koja je stilizirano prikazana linijama širine od oko 2-3 cm (Shirokov i Petrin, 2013, 94) (Slika 42). Prema Shirokovu i Petrinu (Shirokov i Petrin, 2013, 100) nabori zidova naglašavaju veliko čelo životinje, dok prirodne šupljine na zidu stvaraju iluziju usta i nosnice, a iznad jedne od šupljina mogu se zamijetiti životinjske oči. Prema V. N. Shirokovu (Shirokov, 2013, 91) prikaz je okružen crvenim točkama, analogno nekim kompozicijama iz špilje Ignatievke i prikazan je u apsolutnom profilu poput prikaza iz Ignatievke. Prikaz bi najviše odgovarao vrsti Argali (*Ovis ammon*), ali ta je vrsta s područja južnog Urala nestala prije 33 – 24 000 godina (Bachura i Kosincev, 2010, Shirokov i Petrin, 2013, 101). Ovaj prikaz podsjeća i na stilizirane glave drugih papkara, kao što je krava (*Bos sp.*), vuk ili lisica (Shirokov i Petrin, 2013, 99).

Slika 42. Djelomičan prikaz životinje (prema Shirokov i Petrin, 2013, 102)

Na udaljenosti od oko 100 m od ulaza nalazi se prirodna formacija (Slika 43), prema Shirokovu i Petrinu (Shirokov i Petrin, 2013, 98) oblikovana kao glava špiljskog lava. Prije više od 10 tisuća godina na području Južnog Urala živio je veliki predator iz obitelji mačaka *Panthera spelaea*, te se možda radi o toj životinji (Shirokov i Petrin, 2013, 99). Ova se tvorevina nalazi na visini od 2 m iznad pećinskog poda i proteže se do pola metra, a na njenoj lijevoj strani urezane su linije bez reda i nekoliko cik-cak linija (Shirokov i Petrin, 2013, 99), (Slika 44). S obzirom na to da je visina od 2 m bila nepristupačna manjim životinjama, a nisu slični tragovima koji bi mogli ostati od kandža medvjeda, Shirokov i Petrin pretpostavljaju da je riječ o paleolitičkim gravurama (Shirokov i Petrin, 2013, 97). Neki motivi izgledaju kao nekoliko cik-cak paralelnih linija, koji su mogli ostati od uporabe kamena s nazubljenim rubom (Shirokov i Petrin, 2013, 99). Shirokov i Petrin smatraju da ovi motivi mogu predstavljati krzno zvijeri, analogno koštanim artefaktima nekih gornjopaleolitičkih mjesta na Uralu (Sinitsin, 1997, Volkov i sur; 2007, Shirokov i Petrin, 2013, 99), no detaljnije informacije o ovim gravurama ne postoje.

Slika 43. Prirodna formacija u obliku glave špiljskog lava (prema Shirokov i Petrin, 2013, 99)

Slika 44. Gravure na prirodnoj formaciji (prema Shirokov i Petrin, 2013, 100)

4.4. Rasprava

Nakon otkrića stijenske umjetnosti špilje Ignatievke, pozornost sudionika ekspedicije V. T. Petrina, privukle su špilje u neposrednoj blizini Ignatievke: Serpievka I i Serpievka II (Shirokov i Petrin, 2013, 22). Na temelju sličnosti s prikazima Ignatievke, pronađenim gravurama te ostacima pleistocenske faune pretpostavilo se da i Serpievka II pripada kraju gornjeg paleolitika (Shirokov i Petrin, 2013, Shirokov, 2013, 91). Zbog prisutnosti grupa

znakova i prikaza u apsolutnom profilu V. T. Petrin i suradnici (Petrin i sur; 1990, 7 – 20, Shirokov, 2013, 91) došli su do zaključka da su prikazi špilje Kapove i Serpievke II vremenski bliski iako se repertoar prikaza i znakova potpuno razlikuje od repertoara špilje Kapove, gdje nema ni grupa subparalelnih linija, ni prikaza soba, kao ni pojedinačnih glava životinje. Ono što veže prikaze špilje Serpievke II s kanonima gornjeg paleolitika je iskorištavanje reljefa stijene za prikaz glave životinje, prikazi u apsolutnom profilu te linije i gravure. No, materijal o kojem je riječ je djelomičan i nemoguće ga je s visokim stupnjem uvjerenja identificirati kao gornjopaleolitički. Nije utvrđeno koji se pigment koristio za formiranje prikaza. Nije utvrđeno kojoj životinji pripada kost s tragom okera, a nije ni otkrivena uz kosti pleistocenske faune pronađenih 46 m od ulaza, već oko 25 godina kasnije, navodno unutar sonde gdje su se ranije obavljala istraživanja. Pretpostavlja se da su tvorci svetišta u špilji Serpievki II mogli biti ljudi, povezani s nalazištima u susjedstvu, iz kompleksa špilja Kamenovo kolco, koji se nalaze 50 m zapadno od Serpievske II (Shirokov i Petrin, 2013, 22). Međutim, ni ti lokaliteti ne daju mnogo informacija; tijekom iskopavanja u jednoj od špilja utvrđeni su slojevi iz razdoblja gornjeg paleolitika, ali isto tako i neolitika i eneolitika (Bader, 1964, 28).

4. ŠPILJA KISELEVKA

4.1. Smještaj nalazišta i opći podatci

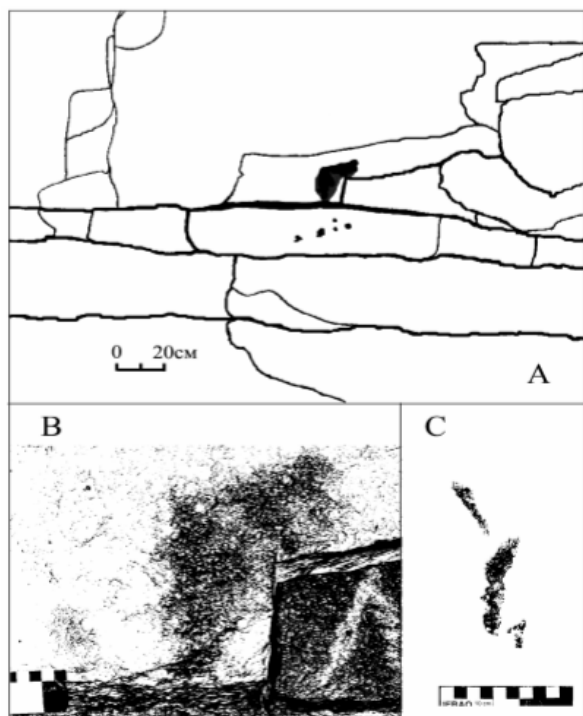
Špilja Kiselevka (Kiselevskaya) nalazi se na istočnom rubu naselja Aša u Čeljabinskoj oblasti, 300 metara od ušća pritoka rijeke Sim - Kiseljevskog, na visini od 50 m od razine pritoka, na njegovoj lijevoj strani (Garustovich i Kotov, 2010, 6). Špilja je razvedenog tipa, ukupne dužine 945 m i prosječne širine 3 m. Prekrivena je komadima vapnenca i kroz nju prolazi kanal, koji funkcionira nakon jakih kiša i vodi sve do ponora u krajnjem dijelu špilje gdje nestaje, tako da je špilja poprilično vlažna što je utjecalo na propadanje prikaza (Garustovich i Kotov, 2010, 6).

4.2. Povijest istraživanja

Grupa arheologa iz Baškirske republike (I. M. Akbulatov, G. N. Garustovich, U. I. Sulejmanovich i S. V. Uljanovich) 1983. godine je pronašla crtež koji je po njima napravljen crvenim pigmentom na osnovi okera (prema Garustovich i Kotov, 2010, 6). Špilju, zajedno s tim otkrićem, opisao je G. N. Garustovich što je uključeno u znanstveno izvješće I. M. Akbulatova i M. F. Obidjenova 1997. godine (prema Garustovich i Kotov, 2010, 6). Kratak opis prikaza u špilji napravio je V. G. Kotov (Kotov, 2009, 52) u prvom tomu „Paleolitik“ serije „Povijest baškirijskog naroda“ pri opisu paleolitičkih pećinskih svetišta 2009. godine, a godinu dana poslije G. N. Garustovich i V. G. Kotov (Garustovich i Kotov, 2010.) nove informacije o špilji predstavili su kao doprinos poznavanju paleolitičke pećinske umjetnosti Urala.

4.3. Prikazi

Na udaljenosti od oko 120 m od ulaza nalazi se nekoliko nedefiniranih prikaza koji su digitalno snimljeni i računalno obrađeni (Slika 44). Prema V. G. Kotovu (Kotov, 2009, 52, Garustovich i Kotov, 2010, 8) riječ je o prikazu koji je napravljen crveno-smeđim pigmentom na osnovi gline i o nekoliko linija i točki napravljenih okerom. U izvješću iz 1997. (prema Garustovich i Kotov, 2010, 8) spominju se još dvije klinaste trake s lijeve strane prikaza, ali naknadno nisu primijećene te se pretpostavilo da su s vremenom nestale.

Slika 45. A – crtež položaja kompozicije „antropomorf i točke“, B – prikaz „antropomorfa“, fotografija i kompjuterska obrada V. Kotova, C – grupa linija, napravljena tamno – crvenim okerom, fotografija i kompjuterska obrada V. G. Kotova (Prema Garustovich i Kotov, 2010, 8)

4.4. Rasprava

Otkriće pretpostavljenih paleolitičkih prikaza u špilji Kapovoj, Ignatievki i Serpievki II postavilo je hipotezu o postojanju uralskog kruga paleolitičke stijenske umjetnosti poput frankokantabrijskog kruga, te se zbog toga pretpostavila pripadnost prikaza špilje Kiselevke gornjem paleolitiku (Petrin i sur; 1990, 7, Garustovich i Kotov, 2010, 6). Prema G. N. Garustovichu i V. G. Kotovu (Garustovich i Kotov, 2010, 9) argument za to je prikaz koji je nakon računalne obrade pokazao sličnost sa zooantropomornim prikazom iz Dvorane kaosa špilje Kapove te grupe linija koje prema njima imaju analogije sa susjednim špiljama Ignatijevkom i Serpievkom II. No, treba uzeti u obzir da su prikazi do današnjih dana bili podvrgnuti oštećenjima koja su ih značajno izmijenila, te da datiranje na temelju stila i bez ikakvog stratigrafskog konteksta nije moguće. Identificiranju prikaza potrebno je pristupiti krajnje ozbiljno, a odsustvo informacija je znatno manje štetno za istraživanje nego nepotvrđena informacija (Zhientev, 2014a, 312). Informacija o prikazima špilje Kiselevke kao vjerojatno gornjopaleolitičkim upotrijebljena je i naknadno u literaturi (Serikov, 2015.), što

predstavlja opasnost jer informacije jednom predložene kao pretpostavka kasnije lako mogu postati i činjenice.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Od svih predstavljenih lokaliteta stijenske umjetnosti na području južnog Urala jedino je špilja Kapova omogućila dovoljno argumenata za povezivanje prikaza s gornjim paleolitikom. Ključni argument za datiranje prikaza špilje Kapove u gornji paleolitik su rezultati radiokarbonske analize dobiveni na ostacima ugljena i u jednom slučaju na ostatku životinjske kosti koji su pronađeni u kontekstu s okerom i drugim nalazima koji se mogu povezati s umjetničkom aktivnošću u špilji. S obzirom na različite nekalibrirane rezultate radiokarbonskog datiranja u rasponu od 16010 ± 100 do 13930 ± 300 BP pretpostavilo se da su prikazi doradivani u više faza tijekom gornjeg paleolitika što odgovara razlikama u tehnici i stilu prikaza, različitim nijansama boje i naknadnom prepravljanju nekih crteža. Budući da su prikazi formirani tijekom različitog vremena, nemoguće ih je gledati kao dio istog sadržaja, niti preciznije datirati samo na temelju stilskih analogija s područjem franko - kantabrije. Zoomorfni prikazi i prikazi znakova pokazali su sličnosti s frankokantabrijskim prikazima, ali ne i direktne analogije, što se i očekuje s obzirom na veliku udaljenost ovih špilja i činjenicu da ni prikazi na zapadu Europe nisu identični u svakoj špilji. Međutim, u špilji je pronađen i materijal mezolitika i brončanog doba, a postoji i antropomorfni prikaz koji stilom odgovara prikazima na otvorenom za koje se dosad smatralo da pripadaju holocenu, te složeni prikazi znakova kakvi nisu primijećeni na zapadu Europe što je dalo povoda pretpostavci da su neki od prikaza formirani nakon gornjeg paleolitika (vidi Lyakhnitsky i sur; 2013, 183, 185). Mogućnost da je uz paleolitičko oslikavanje postojalo i holocensko mogla bi promijeniti interpretaciju nekih prikaza kao gornjopaleolitičkih, ali nema dovoljno jakih dokaza za to. Mamuti, konji i nosorozi pripadaju pleistocenskoj fauni, kosti tih životinja potvrđeni su u regiji, a i fragment kljove mamuta pronađen je u špilji.

Pretpostavka da prikazi špilje Ignatievke pripadaju gornjem paleolitu razvila se na temelju sličnosti litičkog materijala s onim pronađenim u špilji Kapovoj i prisutnosti prikaza znakova i životinja za koje se smatralo da predstavljaju konje i mamute. No, tijekom duge povijesti istraživanja špilje Ignatievke otkriven je materijal gornjeg paleolitika, brončanog doba, željeznog doba i srednjeg vijeka. Od toga onaj brončanog i željeznog doba i prije nego što su otkriveni prikazi, te tijekom iskopavanja kad su otkriveni prikazi. S obzirom na to da je u unutrašnjosti špilje gdje se nalaze prikazi pronađen gornjopaleolitički sloj s tragovima okera, V. T. Petrin i V. N. Shirokov (Petrin, 1992, Shirokov i Petrin, 2013) zaključili su da su prikazi u špilji Ignatievki kreirani tijekom gornjeg paleolitika. Međutim, antropomorfni prikazi špilje

Ignatievke nisu pokazali stilske analogije s prikazima gornjeg paleolitika zapadne Europe i prema A. A. Formazovu (Formazov, 2000) pokazuju sličnosti s prikazima na otvorenom s područja Urala za koje smatra da pripadaju brončanom dobu što, s obzirom na to da u špilji postoji materijal brončanog doba, daje argument njegovoj tezi. Prikazi konja (?) i mamuta (?) pokazuju sličnosti s takvim prikazima zapadne Europe, ali oni su stilizirani i djelomični te ih je nemoguće sa sigurnošću smatrati prikazima upravo konja i mamuta. K tome, prikaz mamuta radiokarbonskim datiranjem pigmenta pokazao je mezolitičku starost što zajedno s prethodno navedenim čini hipotezu o formiranju prikaza tijekom gornjeg paleolitika neuvjerljivom. No, s obzirom na postojanje paleolitičkog sloja unutar špilje, ne može se odbaciti ni pretpostavka da neki prikazi potječu iz vremena gornjeg paleolitika, ali i da je ta praksa postojala i u holocenu, što bi odgovaralo i mogućem oslikavanju tijekom holocena i u špilji Kapovoj. Ipak, za opravdati tu tezu, nema dovoljno dokaza.

U skladu s idejom da na području južnog Urala postoji paleolitički centar stijenske umjetnosti nalik onome na području franko – kantabrije pretpostavilo se i da prikazi špilje Serpievke II i Kiselevke pripadaju razdoblju gornjeg paleolitika. Prikazi špilje Serpievke II po tehnici odgovaraju prikazima gornjeg paleolitika, ali su djelomični i nemoguće ih je sa sigurnošću interpretirati, a u špilji je otkriven sloj koji sadrži samo ostatke pleistocenske faune koja se ne može povezati s prikazima. Iako je subjektivnost pri interpretaciji prikaza južno uralskih špilja primjećena još od otkrića prikaza špilje Kapove, ova se problematika najviše ogleda u interpretaciji prikaza špilje Kiselevke, koji su jako loše sačuvani i nemoguće ih je povezati s gornjim paleolitikom, a u špilji nisu vršena iskopavanja koja bi ih mogla povezati s nekim razdobljem.

No, iako se ne može dokazati pripadnost svih prikaza uralskih špilja gornjem paleolitiku, ona se do primjene suvremenih analiza ne može definitivno ni odbaciti. Metodologija istraživanja lokaliteta sa stijenskom umjetnošću na području južnog Urala temeljila se većinom na stilskim analogijama s područjem franko – kantabrije, što je pokazalo sličnosti, ali i razlike. Za detaljniju kronološku i stilsku analizu ovih lokaliteta bitno je uzeti u obzir i uralske špiljske lokalitete sa stijenskom umjetnošću iz holocenskih razdoblja, kao i prikaze na otvorenom, ali i lokalitete sa pretpostavljenom paleolitičkom stijenskom umjetnošću u drugim regijama gdje se javlja stijenska umjetnost - poput Indije (primjerice lokalitet Bhimbetka (Mathpal, 1984)), Sibira (petroglifi u regiji Ukok (Molodin i Cheremisin, 2007)), Indonezije (otok Sulawesi (Aubert i sur; 2014)) i posebice Mongolije (pećina Khoid Tsenkher

(Miklashevich, E. 2003)); čime se postiže i svojevrsno odmicanje od stilskih analogija s prikazima na području zapadne Europe.

LITERATURA

- Abramova, Z. A. 1995. Petrin V. T. Paleoliticheskoe svyatilishche v Ignatevskoy peshchere na Yuzhnom Urale. *Rossiyskaya arkheologiya* 1, 217-221.
- Aubert, M.; Brumm, A.; Ramli, M.; Sutikna, T.; Saptomo, E. W.; Hakim, B.; Morwood, M. J.; van den Bergh, G. D.; Kinsley, L.; Dosseto, A. 2014. Pleistocene cave art from Sulawesi, Indonesia. *Nature* 514, 223-227
- Bachura, O.P.; Kosintsev, P.A. 2010. Fauny mlekopitayushchih v pozdnem pleystocene i golocene na Yuzhnom Urale. *Vestnik Orenburgskogo gosudarsvennogo universiteta* 12, 42-48.
- Bader, O. N. 1961. Sledy drevnejshej peshchernoj zhivopisi na Urale. *Sovetskaya Arheologiya* 3, 319-320.
- Bader O. N. 1963. Paleoliticheskie risunki Kapovoj peshchery (Shul'gan-Tash) na Yuzhnom Urale. *Sovetskaya arheologiya* 1, 125-134.
- Bader, O. N. 1964. Novye paleoliticheskie mestonahozhdeniya v peshcherah Urala. U: *Arheologiya i etnografiya Bashkirii II*. Ur. Kuzeev R.G. Bashkirkoe knizhnoe izdatel'stvo, Ufa. 21-31.
- Bader, O. N. 1965. *Kapovaya Peshchera – Paleoliticheskaya Zhivopis'*. Akademija Nauk SSSR, Institut Arheologii. Moskva
- Bader, O. N. 1979. Novye raboty v peshchere Shul'gan-Tash. *Arheologicheskie otkrytiya* 1978, 157-160.
- Bader, O. N.; Klein, R. 1965. The Palaeolithic of the Urals and the Peopling of the North. *Arctic Anthropology* 3/1, 77-90.
- Bahn, P. 1995. New Developments in Pleistocene Art. *Evolutionary Antropology* 4, 204-215.
- Bahn, P. 2005. *The New Penguin Dictionary of Archeology*. Penguin. London
- Bahn, P.; Vertut, J. 1997. *Journey Throught the Ice Age*. University of California Press. Berkeley

Cârciumaru, M.; Bitiri, M. 1983. Peintures rupestres de la grotte Cuciulat (Roumanie). *Bulletin de la Société préhistorique française* 3, 94-96

Chernetsov, V. N. 1971. *Naskalnye Izobrajenia Urala*. Arheologiya SSSR. Moskva

Clottes, J. 1993. Paint analyses from several Magdalenian caves in the Ariege region of France. *Journal of Archaeological Science* 20/2, 223–235.

Clottes, J.; Besesek, M.; Gély, B.; Ghemis, C.; Kenesz.; M.; Lascu, V. T.; Meyssonier, M.; Philippe, M.; Plichon.; V.; Prudhomme.; F.; Radu.; V. A.; Rus.; T.; Tociu; R. L. 2011. La grotte Ornée Coliboaia, une découverte archéologique majeure par des spéléologues roumains. *Spelunca* 124, 1 - 6

Clottes, J.; Besesek, M.; Gély, B.; Ghemis, C.; Kenesz.; M.; Lascu, V. T.; Meyssonier, M.; Philippe, M.; Plichon.; V.; Prudhomme.; F.; Radu.; V. A.; Rus.; T.; Tociu; R. L. 2013. The discovery of a new Palaeolithic painted cave in Romania, *Pleistocene art of the world Short Articles, Proceedings of the IRFAO congress 2010* 5, 101 – 103

Danukalova, G.; Yakovlev, A. 2006. A review of biostratigraphical investigations of paleolithic localities in the Southern Urals region. *Quaternary International* 149, 37-43.

Develt, E. 2008. Rock Art Studies in Northern Russia and the Far East, 2000 – 2004. U: *Rock Art Studies, News of the World III*. Ur. Bahn P. Oxbow books. Oxford. 120-138.

Dubrovsky, A. K.; Grachev, V. J. 2011. *Ural'skie pisanicy v mirovom naskal'nom iskusstve*. Grachev i partnery. Ekaterinburg

Edwards H.G. M.; Newton E.M.; Russ J. 2000. Raman spectroscopic analysis of pigments and substrata in prehistoric rock art. *Journal of Molecular Structure* 550, 245-256.

Formazov, A. A. 1969. Ocherki po pervobytnomu iskusstvu. Naskal'nye izobrazheniya i kamennye izvayaniya ehpoi kamnya i bronzy na territorii SSSR. Nauka. Moskva

Formazov, A.A. 2000. O datirovke rospisey v Ignatievskoy peshchere na Urale. *Rossiyskaya arkheologiya* 1, 215-217.

Garustovich, G. N.; Kotov, V. G. 2010. Otkrytie novyh obrazcov peshchernoy zhivopisi v Chelyabinskoy oblasti. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta* 10, 6-10.

Guthrie, D. R. 2005. *The Nature of Paleolithic Art*. The University of Chicago Press. Chicago

Karavanić, I. 2012. *Prapočetci religije: Simbolika i duhovnost u paleolitiku*. Školska knjiga. Zagreb

Kosincev P.A; Kuz'min Y. V; Nohrina T. I; Gregori V.L. 2011. Hronologiya otlozheniy peshchery Serpievskaya 2 (Yuzhnyy Ural). U: *Peshchery: sbornik nauchnyh trudov* 34. Ur: Maksimovich N. G. Permskiy gosudarstvennyy universitet. Perm. 100-102.

Kotov, V. G. 2009. Territoriya istoricheskogo Bashkortostana v ehpohe kamnya: Paleolit. U: *Istoriya bashkirskogo naroda, Tom I*. Ur. Kulsharipov, M.M. Nauka. Moskva. 23-53.

Kotov, V. G. 2014a. Mifologicheskaya struktura peshchernogo svyatilishcha Shul'gan-Tash (Kapovaya). U: *Trudy IV (XX) vserossiyskogo arheologicheskogo s"ezda v Kazani (Kazan', 20-25 oktyabrya 2014 g.)* Ur. Sitdikov, A. G.; Makarov, N.A.; Derevianko A.R. Otechestvo. Kazan. 60-62.

Kotov, V. G. 2014b. Issledovaniya mnogosloynoy paleoliticheskoy stoyanki v peshchere Shul'gan-tash (Kapovoy). U: *Problemy arheologii ehpoi kamnya*. Ur. Belyaeva, V. I. Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta. Sankt Peterburg. 120-141.

Kotov, V. G. 2015. Natural and Cultural Complex the Bashkir Urals. U: *Human Origin Sites and the World Heritage Convention in Eurasia, World heritage series. Tom I*. Ur. Nuria, S. UNESCO World Heritage Centre. Paris. 142-153.

Leroi Gourhan, A. 1968. *Religije prehistorije*. Naprijed. Zagreb

Lyakhnitsky Y. S, Solodeynikov A. K. 2004. Rezul'taty issledovaniy peshchery Shulgan-Tash (Kapovoy) gruppoj VSEGEI v 2001—2004 g. *Ufimskij arheologicheskij vestnik* 5, 56-64.

Lyakhnitsky, Ju. S, Yushko, A. A, Minnikov, O. A 2013. Results of studying the paleolithic Kapova cave (Shulgan - Tash) images. U: *16th international congress of speleology (Brno, 21–28 july 2013), Proceedings Volume 1*. Ur. Filippi, M; Bosák, P. Czech Speleological Society and the SPELEO2013 in the co-operation with the International Union of Speleology. Brno. 182-187.

Liubin, V. I. 1991. Izobrazheniya mamontov v paleoliticheskom iskusstve (po materialam Kapovoy peshchery). *Sovetskaya arheologiya* 1, 20-41.

Mathpal, Y. 1984. *Prehistoric Painting Of Bhimbetka*. Abhinav Publications. New Delhi

- Miklashevich, E. 2003. Rock art Research in North and Central Asia 1995 – 1999. U: *Rock Art Studies, News of the World II*. Ur. Bahn P. Oxbow books. Oxford. 88-118
- Molodin, V. I.; Cheremisin, D. V. 2007. Petroglyphs of the Ukok Plateau. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 32, 91-101
- Nash, G. 2011. Full of Eastern European Promise: Upper Paleolithic Parietal Art Found in Coliboaia Cave, Romania. *Time and Mind* 4(1), 99-102.
- Pakhunov, A. S.; Brandt, N.; Chikishev, A. 2014a. Raman Microscopy and IR Imaging of the Palaeolithic Paintings from Kapova Cave, Southern Ural, Russia. U: *The Conservation of Subterranean Cultural Heritage*. Ur. Saiz-Jimenez, C. CRC Press. Boca Raton. 275-280.
- Pakhunov, A. S.; Zhitenev, V. S.; Brandt, N. N.; Chikishev, A. U. 2014b. Predvaritel'nye rezul'taty kompleksnogo issledovaniya krasochnykh pigmentov nastennykh izobrazheniy Kapovoj peshchery. *Vestnik arheologii, antropologii i ehtnografi* 4, 4-15.
- Pallas P.S. 1786. *Puteshestvie po raznym provinciyam Rossijskogo gosudarstva*. Imperatorskaya Akademiya Nauk. Sankt Peterburg
- Petrin, V.T. 1992. *Paleoliticheskoe svyatilishche v Ignatievskoj peshchere na Yuzhnom Urale*. Nauka. Novosibirsk
- Petrin, V. T.; Shirokov, V. N. 1991. Die Ignatieva – Höhle (Ural). *Jahrbuch Römisch – Germanischen Zentralmuseum Mainz* 38, 17-31.
- Petrin V. T.; Shirokov V. N.; Chairkin S. E. 1990. Drevnee svyatilishche vo 2-j Serpievskoy peshchere na Yuzhnom Urale, Semantika drevnih obrazov. U: *Pervobytnoe iskusstvo*. Ur. Vasil'evskij, R. S. Nauka. Novosibirsk. 7-20.
- Poikalainen, V. 2001. Paleolithic art from the Danube to lake Baikal. *Folklore* 18-19, 7-61.
- Půtová, B. 2013. Prehistoric sorcerers and postmodern furries: Anthropological point of view. *International Journal of Sociology and Anthropology* 5, 243-248.
- Ryumin, A. V. 1961. Peshchernaya zhivopis' pozdnego paleolita na Yuzhnom Urale. *Archeologické rozhledy* XIII, 712-733.
- Sandars, N. K. 1985. *Prehistoric Art in Europe*. Yale University Press. New Haven - London

Schelinsky, V. E. 1987. Nekotorye itogi novyh issledovaniy peshchery Shul'gan-Tash (Kapovoy) na Yuzhnom Urale. U: *Voprosy drevnej i srednevekovoj istorii Yuzhnogo Urala*. Ur. Pshenichnoka, A. H.; Ivanova V. A. Institut istorii yazyka i literatury - Akademiya nauk SSSR. Ufa. 5-16.

Schelinsky, V. E. 1989. Some Results of New Investigations at the Kapova cave in the Southern Urals. *Proceedings of the Prehistoric Society* 55, 181-191.

Schelinsky, V. E. 1990. Nastennaya zhivopis' Kapovoj peshchery na Yuzhnom Urale (datirovka, razmeshchenie, kul'turnaya prinadlezhnost'). U: *Problemy izucheniya naskal'nyh izobrazhenij v SSSR*. Ur. Devlet M.A. Institut arheologii Rossijskoj akademii nauk. Moskva. 47-55.

Schelinsky V.E.; Shirokov V.N. 1999. *Höhlenmalerei im Ural. Kapova und Ignatievka: Die altsteinzeitlichen Bilderhöhlen im südlichen Ural*. Jan Thorbecke Verlag. Sigmaringen

Scherbakova, T. I. 2015. Kapova peshchera: novye dannye o kul'turnom sloe i zanovo otkrytyh paleoliticheskikh izobrazheniyah (po rezul'tatam polevyh issledovaniy 2004—2005 g. *Stratum plus: Archaeology and Cultural Anthropology* 1, 103-124.

Shirokov, V. N. 2006. Problema vozrasta nastennyh izobrazheniy Ignatievskoy peshchery v svyazi s pervymi radiouglerodnymi datirovkami krasochnogo pigmenta. *Rossiyskaya Arkheologiya* 2, 99-105.

Shirokov, V. N. 2013. Peshchernoe paleoliticheskoe iskusstvo Urala i Zapadnoy Evropy. *Ural'skiy istoricheskiy vestnik* 4, 88-93.

Shirokov, V. N.; Chairkin, S. E. 2011. Naskal'nye izobrazheniya severnogo i srednego Urala. Rossiyskaya akademiya nauk. Ekaterinburg

Shirokov, V. N.; Chairkin, S. E.; Chemiakin, U. P. 2000. *Uralskie pisanitsy, Reka Nejva*. Rossiyskaya akademiya nauk. Ekaterinburg

Shirokov, V. N.; Kosintcev, P. A. 1997. Obzor ispol'zovaniya peshcher Urala v paleolite. U: *Peshchernyy paleolit Urala. Materialy Mezhdunarodnoy Konferencii (9 sentyabrya – 15 sentyabrya 1997 goda)*. Ur. Kotov, V. G. Print. Ufa. 26-29.

Shirokov, V.N.; Steelman, K.L.; Rowe, M.W.; Soutuon, J.R. 2003. Ignatievskaya peshchera — pervye pryamyie radiouglerodnye datirovki nastennykh risunkov. U: *Obrazy i sakral'noe prostranstvo drevnih ehpop*. Ur. Chairkina N. M. Akva-Press. Ekaterinburg. 67-72.

Shirokov, V.N.; Petrin, V.T. 2013. *Iskusstvo lednikovogo veka*. Izdatel'skij Dom Azhur. Ekaterinburg

Shmidt, I.V. 2007. Interpretaciya peshchernykh paleoliticheskikh izobrazheniy Urala: istoriya, real'nost', perspektivy (istoriograficheskiy ocherk). U: *Iskusstvo i religiya drevnih obshchestv*. Ur. Vetrov, V. S. Svitlicya. Lugansk. 192-202.

Serikov, J. B. 2015. Pervobytnoe iskusstvo Urala (kamennyy vek). *Stratum plus: Archaeology and Cultural Anthropology* 1, 137-150.

Sinitsin, A. A. 1997. Raskrashennnye plitki stoyanki Talickogo. U: *Peshchernyy pelolit Urala, Materialy Mezhdunarodnoy Konferencii (9 sentyabrya —15 sentyabrya 1997 goda)*. Ur. Kotov, V. G. Print. Ufa. 19-20.

Solodeynikov, A. K. 2005. K voprosu o metodah i metodologii izucheniya naskal'noy zhivopisi. *Vestnik Gumanitarnogo Fakul'teta sankt-peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta telekommunikacij* 2, 94-107.

Steelman, K. L.; Rowe, V. N.; Shirokov, V. N.; Southon, J. R. 2002. Radiocarbon dates for pictographs in Ignatievskaya Cave, Russia: Holocene age for supposed Pleistocene fauna. *Antiquity* 76, 341-348.

Torbrugge, W. 1969. *Pradavna Europa, Umjetnost u slici*. Otokar Keršovani. Rijeka

Volkov, R. B.; Shirokov, V. N.; Ulitko, A. I. 2007. Izdeliya iz kosti, bivnya i roga s verhnepaleoliticheskoy stoyanki v grote Bobylek. *Rossiyskaya arheologiya* 4, 44-49.

Whitley, D. S. 2001. Twenty – First Century Rock Art Research from Historical Perspective U: *Handbook of Rock Art Research*. Ur. Whitley, D. S. Altamira Press. Walnut Creek. 8-34.

Zhitenev V. S. 2011a. Peshchernye pamyatniki Yuzhnogo Urala v kontekste verhnepaleoliticheskogo iskusstva Evropy. U: *Arheologicheskie istochniki i kul'turogenez. Taksony vysokogo poryadka v sisteme ponyatiy arheologii kamennogo veka 75 - letiyu kafedry arheologii*. Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta. [Sankt Peterburg](http://www.academia.edu/3410799/). 50 -53 Dostupno na: <https://www.academia.edu/3410799/> (Pristupljeno 7.4. 2017.)

Zhitenev, V. S. 2011b. Antropologicheskie materialy iz yuzhno-ural'skih peshchernyh pamyatnikov s nastennymi izobrazheniyami: k postanovke problemy. U: *Paleolit i mezolit Vostochnoy Evropy, Sbornik statey v chest' 60-le tiya Hizri Amirhanovicha Amirhanova*. Ur. Gavrilov, K. N. Uchrezhdenie Rossiyskoj akademii nauk. Institut arheologii Rossiyskoj akademii nauk. Moskva. 462-477.

Zhitenev, V. S. 2011c. Novye issledovaniya v Kapovoy i Ignat'evskoy peshcheraх na Yuzhnom Urale. *Trudy III (XIX) Vserossiyskogo arheologicheskogo s"ezda Velikij Novgorod - Staraya Russa*. Ur. Makarov, N. A; Nosov, E. N. Rossiyskaya akademiya nauk Institut istorii material'noj kul'turi. Moskva. 144-145.

Zhitenev, V. S. 2012. Novye issledovaniya svidetel'stv khudozhestvennoy deyatelnosti v Kapovoy peshchere. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii* 227, 306-315.

Zhitenev, V. S. 2013. The new research results of Upper Paleolithic human activity in the Kapova and Ignatievskaya caves with wall paintings (the Southern Urals, Russia). U: Hugo Obermaier Society for Quaternary Research and Archaeology of the Stone Age. 55th Annual Meeting. Verlag Dr. Faustus. Erlangen. 55-56.

Zhitenev, V. S. 2014a. Nastennye izobrazheniya zhivotnyh i ohotnich'ya dobycha na pamyatnikah verhnego paleolita yuzhnogo urala. U: *Problemy arheologii ehpoi kamnya*. Ur. Belyaeva, V. I. Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta. Sankt Peterburg. 310-319.

Zhitenev, V. S. 2014b. Ispol'zovanie kal'cita na evropeyskih paleoliticheskikh peshchernyh pamyatnikah s nastennymi izobrazheniyami. *Vestnik Permskogo universiteta* 1 (24), 109-117.

Zhitenev, V. S. 2016. Kostyanaya industriya Kapovoy peshchery i peshchernyh pamyatnikov verhnego paleolita s nastennymi izobrazheniyami Franko-Kantabrii. *Vestnik arheologii, antropologii i ehtnografii* 2 (33), 5-15.

Zhitenev, V. S. 2017. *Kapova peshchera - verhnepaleoliticheskoe peshchernoe svyatilishche s nastennymi izobrazheniyami*. Doktorskiy rad. Moskovskiy gosudarstvennyy universitet. Moskva

Zhitenev, V. S.; Soldatova, T. E.; Chervyacova, O. Y. 2014. Monitoring sostoyaniya arheologicheskogo ansamblya Ignatievskoy peshchery v 2009–2012 g. *Arheologicheskie vesti* 20, 364-367.

Zhitenev V. S.; Pakhunov A.S.; Margaryan A.; Soldatova T.E. 2015. Radiouglerodnye daty verhnepaleoliticheskikh sloev Kapovoj peshchery (Yuzhnyj Ural). *Rossiyskaya arkheologiya* 4, 5-15.

Kotov, 2017. URL: http://rockart-studies.ru/?page_id=1730